

Marek Sobczyński

Granice polityczne w krajobrazie – krajobraz pogranicza

W artykule przedstawiono wpływ infrastruktury granicznej na kształtowanie się krajobrazu kulturowego w ujęciu historycznym, począwszy od najstarszych konstrukcji traktowanych stereotypowo jako graniczne (wały rzymskie, Wielki Mur Chiński) aż po rzeczywiste elementy demarkacji i ochrony granic. W dalszej części, nawiązując do kwestii granicy reliktowej, zajęto się problemem kształtowania się pograniczy i cechami ich krajobrazu kulturowego. Ukazano, w jaki sposób granica kształtuje krajobraz pogranicza i jak ten krajobraz utrzymuje się nawet po ustaniu pełnienia przez granicę funkcji bariery polityczno-administracyjnej. Opracowanie oparte jest w dużej części na własnych badaniach prowadzonych przez kilka ostatnich dekad w Polsce oraz na licznych przykładach ze świata, przeważnie także opartych na własnych obserwacjach autora.

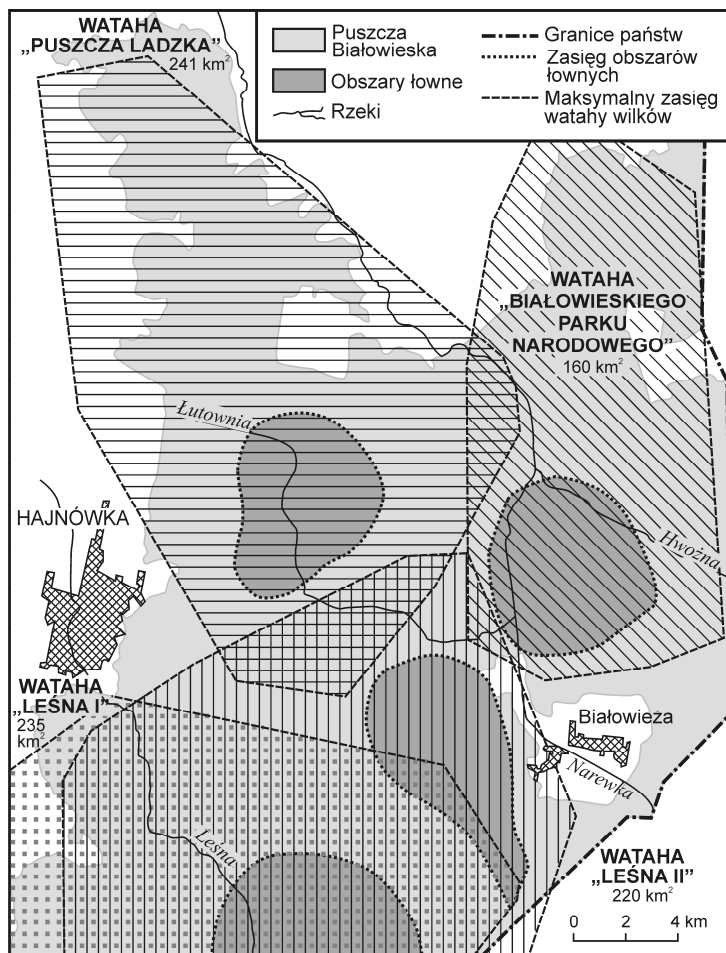
Słowa kluczowe: granice, pogranicza, granica reliktowa, krajobraz kulturowy.

1. Pojęcie granicy politycznej

Granice międzypaństwowe to miejsca, które wyznaczają fizyczny kres władzy państwa i które są przestrzennym wyrazem jego organizacji politycznej i podziału terytorialnego (Donnan, Wilson 2007, s. 69, Glassner, de Blij 1989, s. 71). Granice liniowe, oddzielające terytoria poszczególnych państw, terytoria zależne oraz morze otwarte od wód terytorialnych, są wytworem antropogenicznym, w przyrodzie zasadniczo nieistniejącym. Zasięg występowania roślin, strefy klimatyczne, formy tektoniczne i geomorfologiczne nie są od siebie separowane granicą liniową, lecz strefową, w której następuje zanik cech jednej formacji, a zagęszcza się, początkowo incydentalne, występowanie cech formacji sąsiedniej (Loth 1925, s. 197, Rykiel 2006, s. 121).

W naturze zwierząt (a także ludzi) nie leży dążenie do ustanawiania liniowych granic swoich łowisk, przeciwnie, jeśli uwarunkowania geograficzne i wielkość populacji na to pozwalają, stworzenia te tworzą strefy buforowe, aby poszczególne grupy populacji nie musiały się ze sobą spotykać (i konkurować o przestrzeń) (Tyszkiewicz 2003, s. 35). Dopiero nadmierny wzrost liczebności populacji

(w przypadku zwierząt przez ich ochronę, a w odniesieniu do ludzi przez poprawę warunków bytowania) i jej nadmiar w stosunku do możliwości alimentacyjnych przestrzeni, prowadzi do nakładania się na siebie obszarów łowisk poszczególnych grup, a zatem do konfliktów przestrzennych (ryc. 1).

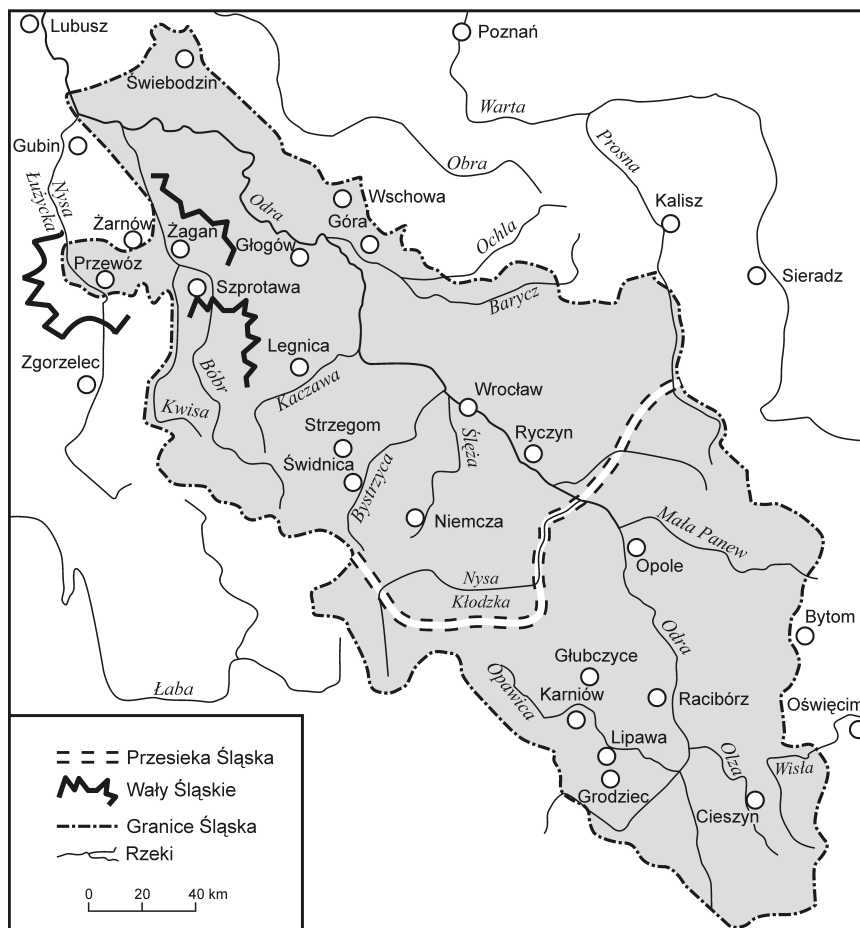
Ryc. 1. Terytoria łowne watah wilków w Puszczy Białowieżskiej jako przykład naturalnych pogranicznych stref buforowych i ich naruszenia przy wzroście populacji stada (stan z lutego–marca 1998 r.)
 Źródło: T. Borowik, W. Jędrzejewski, S. Nowak (2017)

W przypadku osadnictwa ludzkiego naturalne było pozostawianie stref buforowych pomiędzy plemionami (Arnold 1951, s. 59). Sposób gospodarowania sprawiał, że obszary siedliskowe cechowała deforestacja, a strefy buforowe pozostawały

stawały zalesione. Kształtowało to odmienność krajobrazu kulturowego, w którym ekumena, gęściej zasiedlona i intensywnie wykorzystywana rolniczo, przecięta licznymi szlakami handlowymi (z czasem traktami) i wyposażona w sieć osadniczą o zróżnicowanej randze węzłów, obejmowała obszar centrum państwa, natomiast jego zalesione peryferie nie były intensywnie eksploatowane, przecięte tylko z rzadka szlakami komunikacyjnymi, wiodącymi do państw ościennych, przy których lokowano zarówno komory celne, jak i strażnice służące obronie kraju. Uwarunkowania geograficzno-przyrodnicze nie pozwalały wówczas przekraczać swobodnie strefy zalesionej i korzystanie z traktu było jedynym możliwym wyborem. Na obszarach stepowych lub słabo zalesionych funkcję strefy granicznej pełniły pustacie. H. Łowmiański (1966, s. 133) pisze, że osadnictwo Łędzian od wschodnich Słowian izolowała pustka, a obszar Siewierza, Bytomia i Oświęcimia, oderwany w 1179 r., ograniczała od ziemi krakowskiej na wschodzie puszcza (Łowmiański 1966, s. 120). Podobnie ziemie Wiślan od Sandomierszczyzny miały oddzielać kompleksy leśne Puszczy Rytwiańskiej i Staszowskiej utrzymujące się aż do XIV w. Ziemię sandomierską oddzielała z kolei od Mazowsza Puszcza Radomska (Buko 2000, s. 145–147). Mazowsze też na zachodzie miało granicę strefową (Plit 2006, s. 60). Niekiedy w zalesionej strefie granicznej oznaczano granicę poprzez wycinkę lasu. Na Śląsku terytoria plemienne były właśnie tak demarkowane, stąd obok Wałów Śląskich mamy do dziś widoczną Przesiekę (ryc. 2). Od południa chroniły je w sposób naturalny Sudety od północy dolina Warty, ale od zachodu konieczne było wzniesienie wału, a od wschodu wycięcie tej przecinki w lesie (Moździoch 2000, s. 176). Wały Śląskie, zbudowane dla ochrony Księstwa Głogowskiego od zachodu, zachowały się do dziś na północ od Leszna Górnego w postaci trzech odcinków o łącznej długości 6 km (ryc. 2). W 2008 r. ten obiekt średniowiecznej infrastruktury granicznej został wpisany na listę zabytków jako stanowiska archeologiczne Biernatów i Sieraków (Boryna, Danielkowska 2014, s. 7–10). Łużyce były od Śląska odseparowane starszymi od Wałów Śląskich Wałami Łużyckimi, biegnącymi lewym brzegiem Nysy (Matuszkiewicz 1907, s. 397), a kolejne pasmo wałów oddzielało Łużyczan od Wioletów, pomiędzy rzeką Dahme a jeziorem Köthen już na współczesnym obszarze Brandenburgii (Łowmiański 1966, s. 111).

Przesieka Śląska to pustac powstała ok. 800 r. i utrzymywana do XV w., oddzielająca ziemie Ślążan i Opolan, a następnie pełniąca funkcję granicy pomiędzy księstwami śląskim i opolskim. Jest ona zatem granicą historyczną Dolnego i Górnego Śląska (Łowmiański 1966, s. 100, Żerelik 2007, s. 40). Początkowo był to pas gęstych lasów, stanowiących barierę komunikacyjną, ciągnący się od Gór Złotych na południowy wschód po Głucholazy, a następnie biegnący wzdłuż biegu rzek

Ścinawy i Nysy Kłodzkiej do Odry i dalej wschodnim brzegiem Stobrawy ku północnemu wschodowi aż do Byczyny (Grünhagen 1874, s. 10–13, Czajka 1934, s. 18–19). Z czasem wycięto w tym lesie przesiekę, szeroką na milę, do dziś fragmentami zachowaną na Opolszczyźnie.

Ryc. 2. Przebieg Przesieki Śląskiej i Wałów Śląskich

Źródło: Pofyrtane... (2017)

J. Nalepa (1996, s. 100) wywodzi polski termin „granica” od znaków krzyża wycinanych przez Prasłowian na drzewach w celu oznaczenia ich terytoriów plemiennych. Według tego badacza „granica to pierwotnie «linia wytyczona znakami wyciętymi na drzewach» p. grań i paralelna semantycznie rubież”. Autor ten uważa jednak, iż oznaczanie granicy za pomocą ciosn nie było jedyną stosowaną for-

mą jej demarkacji. Przywołuje też konstrukcje kopców ziemnych lub kamiennych ze słupami pośrodku, w których wnętrzu umieszczano kamienie węgielne lub ceramikę (Duma 2015, s. 81). Znakami granicznymi mogły też być wykopane rowy, usypane wały lub nasadzone dęby i grusze.

Ochrona granic strefowych polegała na wznoszeniu na pograniczu stref granicznych, po obu ich stronach, warownych miast, grodów i gródków, rozmieszczonych liniowo na pograniczu pustaci i gniazdowego obszaru państwa (Dominiczak 1997, s. 58). Do pewnego stopnia fortyfikacje tych miast są śladami po infrastrukturze obronnej dawnych granic strefowych. Natomiast transport towarów, które przekraczały granice, odbywał się nielicznymi szlakami, na których władcy rozmieszczali komory celne, pobierając podatki nie tyle za przekroczenie granicy, ile za sam przejazd. Rozróżniano myto, czyli opłatę za przejazd przez konkretny obiekt (np. most, bramę miejską), oraz cło, z którym nie wiązało się żadne świadczenie, miało ono cel wyłącznie fiskalny.

Częste w starej literaturze przywoływanie quasi-liniowych konstrukcji, takich jak Wielki Mur Chiński czy rzymskie *limes* (zbudowane z wałów ziemnych i umocnień), jako przykładów dawnych granic liniowych (Loth 1925, s. 199), doprowadziło do powstania błędnego stereotypu. Jak wykazują nowsze badania, żadna z tych form nie stanowiła granic administracji państwowej, a była jedynie linią obrony, lokowaną zarówno poza terytorium państwa, właśnie w strefie buforowej *agri limitanei* (rzymskie Wały Hadriana w Anglii, Wały Trajana w Mołdawii, Żmijowe Wały na Ukrainie), jak i w głębi obszaru administrowanego przez państwo, jako linia ostatecznej obrony jego terytorium (Chiny) (Barbag 1987, s. 61, Prescott 1990, s. 45). Podobne obiekty znajdują się też w Armenii, gdzie w VI w. król Chosroes Wielki wznosił mur ciągnący się od Morza Kaspijskiego po Kaukaz w celu ochrony przed ludami koczowniczymi. Murom i wałom towarzyszyły obiekty, które możemy uznać za infrastrukturę obronną granicy, forty wojskowe. Szczególnie istotne są znajdujące się nad Dunajem na granicy z Barbaricum (Germania) rzymskie fortyfikacje, które dały początek dzisiejszej Kolonii i Wiedniowi (Dominiczak 1997, s. 23).

J. Nalepa nawiązuje też w swoim wywodzie etymologicznym do relacji między terminami „granica” i „grań”, dowodząc, iż właśnie linie przecięcia się płaszczyn, czyli granie, były naturalnymi granicami plemiennymi. Za takie linie uważa więc działy wodne jako naturalne granice przestrzeni fizycznej, które służyły pierwszym organizacjom społeczno-terytorialnym do wyznaczania swoich zasięgów (Nalepa 1996, s. 100–101). Tak samo twierdzi A. Piskozub (1968, s. 25, 1987, s. 97), dowodząc, iż pierwotny podział Polski na krainy historyczne był oparty na zlewniach głównych rzek, a zatem ich rozgraniczenie stanowią działy wodne.

Demarkacja granicy liniowej była potrzebna dopiero tam, gdzie nie opierała się na wyraźnych elementach fizjograficznych (np. na rzece). Zresztą z czasem również granice rzeczne podlegały demarkacji usypanymi na jej brzegach kopcami lub wbitymi w dno słupami. Wprawdzie przywołany w *Kronice polskiej* (Gall Anonim 2003, s. 14) fakt wbijania słupów w dno Soławy (Saale) przez wojów Bolesława Chrobrego został uznany za metaforę, jednak później, aż do XVI w., książęta śląscy wyznaczali w ten właśnie sposób granice (Gloger 1901, s. 210). L.P. Słupecki (1992, s. 11) podaje, że do demarkacji granicy stosowano także krzyże wykute w skałach, jak to miało miejsce w czasach Henryka Brodatego na granicy księstwa śląskiego z włościami zakonu augustianów ze Ślęży, wytyczonej w 1209 r. Krzyże te jeszcze w XIX w. niesłusznie zwane były *Heidenkreutze* (tj. pogańskie). Umocnienie granic (przesiek, zasiłek i osiek) w średniowieczu polegało na ścinaniu drzew liściastych, których rozłożyste konary tarasowały przeprawy przez rzeki lub bagna. Niekiedy sadzono tam specjalnie rośliny kolczaste, tworząc gęstwinę zarośli (Wiliński 1981, s. 32). Wycinanie w lasach przesiek, obiektów względnie wąskich, choć nadal strefowych, przybliżało jednak granice do współcześnie dominujących form linearnych. Granice strefowe, których funkcją było separowanie, zostały stopniowo zastąpione przez granice liniowe, mające umożliwić kontakt rozgraniczanych jednostek politycznych (Prescott 1990, s. 46, Dominiczak 1997, s. 53). Jak podaje G. Labuda (1974, s. 49–51), granice strefowe na Śląsku przekształciły się w liniowe ok. XIII w., natomiast na Pomorzu dopiero w wieku XVI. Wschodnia granica osadnictwa polskiego z ruskim przed 1340 r. także miała charakter strefowy (Budzyński 2003, s. 29).

Rozgraniczenia Wielkopolski od Śląska dokonała powołana przez króla Zygmunta Starego komisja w latach 1528–1531 (Labuda 1974, s. 81). Wzniesione na tej granicy w 1726 r. masywne słupy przetrwały do początku XX w. Na granicy Prus, Korony i Litwy w Prostkach wzniesiono w 1545 r. słup graniczny w formie kapliczki. Stał się on słynnym oznaczeniem trójstyku, czyli spotkania się granic trzech państw, co nie jest w świecie zjawiskiem częstym. Ten symbol graniczny położony nad rzeką Ełk, pomiędzy Prostkami i wsią Bogusze, stoi do dziś i jako najstarszy zachowany obiekt graniczny, od 1964 r. jest w rejestrze zabytków. Trafnie zauważa H. Dominiczak (1997, s. 72), że powstanie granic liniowych znacznie wcześniej nastąpiło na zachodnich krańcach Rzeczypospolitej, podczas gdy na wschodnich granica strefowa (Dzikie Pola) utrzymywała się bardzo długo, w praktyce aż do pierwszego rozbioru.

Śladem po odmienności granic liniowych od strefowych jest terminologia angielska, w której granicę liniową przyjęto określać jako „border”, a strefową jako „frontier”, przy czym „border” to granica polityczna, a „frontier” może być strefą

graniczną w szerszym kontekście, np. między ekumeną i anekumeną (Prescott 1990, s. 36).

Amerykański geograf polityczny R. Hartshorne (1936, s. 56–57) zaproponował klasyfikację lądowych granic liniowych na podstawie ich relacji z krajobrazem kulturowym. Terminem „granica antecedentna” określił granicę, która powstała wcześniej niż większość elementów krajobrazu kulturowego, a zatem późniejsze zagospodarowanie terenu musiało już uwzględniać fakt jej istnienia. Natomiast „granica subsekwentna” powstaje w wykształconym krajobrazie kulturowym i zazwyczaj w pewnym stopniu do niego nawiązuje (np. respektując przebieg linii komunikacyjnych, powiązań gospodarczych itp.). Badacz wspomina też o „granicy narzuconej”, która z kolei słabo nawiązuje do zastanego krajobrazu kulturowego. Jak zauważa Z. Rykiel (2006, s. 128), kwestia pierwotności lub wtórności granicy w stosunku do zagospodarowania przestrzeni jest względna, gdyż np. granice rozbiorowe Rzeczypospolitej były, formalnie rzecz ujmując, subsekwentne, ale z uwagi na późniejszy dynamiczny rozwój gospodarki kapitalistycznej, diametralnie zmieniającej zagospodarowanie przestrzeni, granice te jako istniejące już przed procesem, który ustanowił aktualny do dziś poziom rozwoju ekonomicznego, są zatem antecedentne wobec obecnego krajobrazu kulturowego. Ten sam autor dowodzi, że podział zaproponowany przez Hartshorne’a, choć formalny, to jednak odnosi się do funkcji barier przestrzennych, pełnionych przez granicę (Rykiel 1991, s. 18).

Za pierwszą uzgodnioną granicę liniową uchodzi ustalona w traktacie hiszpańsko-portugalskim z Tordesillas, zawartym 7 czerwca 1494 r. (Francalanci, Scovazzi 1994, s. 2–4). W traktacie tym określono linię demarkacyjną oddzielającą posiadłości konkurujących imperiów kolonialnych, jako południk przechodzący przez punkt oddalony o 370 lig (1184 mile) na zachód od Wysp Zielonego Przylądka, co w przybliżeniu odpowiadało długości 46° W. Była to geometryczna granica liniowa, w dużej części przebiegająca przez Ocean Atlantycki, jedynie na północy przecinała Grenlandię, ale wyspa nie była wówczas obszarem eksploracji kolonialnej, na południu zaś przebiegała przez nieznaną jeszcze współczesnym Antarktydę. Istotny był jednak fakt, że południk ten przedzielał kontynent Ameryki Południowej w taki sposób, iż wybrzeże atlantyckie na długim odcinku leżało po jej stronie wschodniej, a zatem po odkryciu w 1500 r. znalazło się w strefie portugalskiej. W takim rozumieniu była to pierwsza liniowa lądowa granica państwowa, choć typu astronomicznego, ponadto miała cechę antecedentności.

Natomiast za pierwszą nowoczesną subsekwentną liniową granicę lądową uznaje się uzgodnione pokojem pirenejskim z 7 listopada 1659 r., po wojnie trzy-

dziesiętletniej, rozdzielenie terytorium Francji i Hiszpanii wzdłuż grzbietów Pirenejów (*Traité des Pyrénées...*).

W początkach XX w. gęstość zaludnienia i intensywność zagospodarowania przestrzeni, głównie w Europie, była na tyle duża, że traktowanie granicy jako linii na powierzchni Ziemi było już niewystarczające. Technologia wydobycia surowców metodą głębinową spod łądów, a później także z dna mórz, eksploracja przestrzeni powietrznej, a następnie kosmicznej oraz podwodnej sprawiły, że granicę polityczną trzeba było zdefiniować inaczej niż tylko liniowo (Tyszkiewicz 2014, s. 95).

Obecnie granicę definiuje się jako „powierzchnię pionową przechodzącą przez linię wyznaczoną na powierzchni Ziemi, oddzielającą od siebie dane obszary wyraźnie zróżnicowane lub obszary podlegające różnej zwierzchności terytorialnej w obrębie przestrzeni geograficznej” (Sykulski 2009, s. 33). W ujęciu prawnopolitycznym granicę rozumie się jako:

wyimaginowaną „kurtynę”, przebiegającą pod kątem 90° względem powierzchni Ziemi, oddzielającą państwa i obszary bez określonej przynależności (np. otwarte morza). W takim rozumieniu granica określa przynależność do danego państwa nie tylko terytorium, ale i akwenów wodnych, przestrzeni powietrznej i podziemnej (Baczwarow, Suliborski 2002, s. 72).

Oznacza to, że w ujęciu prawnym obszar jurysdykcji państwa stanowi odwrócony stożek o wierzchołku umieszczonym w jądrze Ziemi i przekroju wyznaczonym przez kształt płaskiej powierzchni terytorium państwa, który na styku z powierzchnią globu przechodzi w prostopadły do powierzchni Ziemi słup o analogicznym przekroju i nieokreślonej wysokości. Terytorium państwa ma zatem charakter stały (łąd i podziemie), ciekły (morze terytorialne, głębsze podziemie), jak i gazowy (przestrzeń powietrzna, najgłębsze podziemie) (Kałuski 2017, s. 16).

2. Formy infrastruktury granicznej i ich wpływ na krajobraz kulturowy

K.H. Wojciechowski (2006, s. 28), omawiając kwestię badania granic w krajobrazie kulturowym, odwołał się do definicji krajobrazu kulturowego zaproponowanej przez słynnego francuskiego geografę P. Vidala de la Blache'a, zgodnie z którą krajobraz ten jest wynikiem interakcji środowiska przyrodniczego i sposobu bytowania człowieka, określonego jako poziom rozwoju cywilizacyjnego oraz szczególne, uwarunkowane kulturą cechy bytowania (styl życia). Definicja ta jest odpowiednia do badania wszelkich granic w przestrzeni (także pomiędzy jednostkami fizycznogeograficznymi), np. granic regionów naturalnych. W przypadku

badania granic politycznych odpowiedniejsza wydaje się definicja polska, mówiąca, iż krajobraz kulturowy można określić jako ogół zmian dokonanych w krajobrazie naturalnym przez człowieka na skutek procesów osadnictwa oraz związanych z dziejami zajmowania i wykorzystywania danego obszaru w celach gospodarczych, a także zróżnicowanie sposobów budownictwa i fizjonomii osiedli (Dobrowolska 1948, Arnold 1951, Zajączkowski 1956). Krajobraz kulturowy kształtowany przez oddziaływanie odrębnych jurysdykcji oddzielonych granicą polityczną jest określany przez J. Tyszkiewicza (2014, s. 92) mianem krajobrazu historyczno-politycznego.

Problem oddziaływania granicy na krajobraz kulturowy jest względnie rzadko podejmowany w badaniach geograficzno-politycznych. Pewne studia w tym zakresie prowadzono w Szwajcarii, Stanach Zjednoczonych, Dominikanie, Austrii, Francji i Słowenii (Augelli 1980, Burghardt 1963, Gallusser 1983, Leimgruber 1983, Weigend 1950).

Sam fakt delimitacji granicy nie ma żadnego wpływu na krajobraz kulturowy, piętno odciska na nim dopiero demarkacja granicy. Demarkacja to oznaczenie delimitowanej (na mapach) granicy bezpośrednio w terenie poprzez wzniesienie widocznych znaków symbolizujących granicę wzdłuż jej przebiegu i ich utrzymanie (Prescott 1990, s. 75). Oczywiście demarkacja nie zawsze następuje i większość granic świata jest delimitowana, ale nigdy nie zdemarkowana (Glassner, de Blij 1989, s. 73).

Omówione już formy demarkacji granic za pomocą stref zalesionych lub wałów, przesiek, incydentalnie słupów wzdłuż cieków wodnych, nacięć na drzewach lub znaków wykutych w skałach przez kilkadziesiąt lat były całkowicie wystarczające i nawet jeśli przybierały geometryczną formę liniową, to ich charakter fizyczny sprawiał, że faktycznie nadal pozostawały strefowe (przesieka, wał lub rów mają określoną szerokość). Na obszarach półpustynnych stosowano kamienne kopce graniczne, ale na pustyniach piaszczystych materiał do demarkacji musiał być przywieziony z innego regionu. Oczywiście na takich obszarach widoczność pomiędzy kolejnymi znakami jest bardzo dobra, odmiennie niż w lesie lub buszu, gdzie przeważnie bywa mocno ograniczona (Prescott 1990, s. 76).

Zagęszczające się osadnictwo docierało jednak do stref pogranicznych, lasy graniczne były karczowane, a granica liniowa, znana już wcześniej z podziału prywatnej własności ziemskiej, stawała się z czasem granicą państwową, zgodnie z przynależnością polityczną właścicieli pogranicznych dóbr ziemskich. Jak zauważa T. Figlus (2015, s. 255–256), kształtowanie się granic wsi doprowadzało do znacznego skomplikowania ich przebiegu, z tworzeniem enklaw włącznie, w związku z zasadą respektowania prawa własności. Występujące często na wsia

spory o ziemię (symbolicznie o miedzę) zamieniono tym sposobem na spór o zasięg jurysdykcji poszczególnych władców. Skomplikowanie układów własnościowych, prowadzące do nieciągłości terytorialnej poszczególnych państw, wymuszało bardziej precyzyjne, a zatem liniowe ich rozgraniczenie, a dodatkowo na obszarach gęściej zasiedlonych dokładne oznaczenie (demarkację). W toku ich delimitacji często wykorzystywano naturalne formy fizjograficzne, przede wszystkim hydrograficzne i orograficzne, co S.B. Jones (1959) określił jako granice „zapożyczone od przyrody” (*borrowed from nature*), a M.I. Glassner jako „fizycznogeograficzne granice polityczne” (Glassner, de Blij 1989, s. 75). Często stosowano w takich przypadkach termin „granice naturalne”, co jest pewnym nadużyciem, gdyż granice polityczne, jako obiekt antropogeniczny, z zasady nie mogą być naturalne i zawsze pozostają formą sztuczną (Ištók 2003, s. 334, Rykiel 2006, s. 121).

Analizując przebieg granic na mapach wielkoskalowych łatwo dostrzec, że ciekі wodne (w tym rowy melioracyjne) są najczęściej wykorzystywanym elementem w delimitacji granic. Jak wykazały badania T. Kunki (przeprowadzone na mapie w skali 1 : 1 mln), aż 28,1% granic międzypaństwowych na świecie poprowadzono na ciekach wodnych, 16,7% po grzbietach górskich, a ponadto 3,7% również w górach, ale na zasadzie konwencji i 6,4% na działach wodnych poza górami (Kunka 1986). Przy zwiększeniu skali mapy udział elementów hydrograficznych wzrasta jeszcze bardziej.

Demarkacja granic jest współcześnie mocno rozszerzona, szczególnie poprzez towarzyszącą granicom infrastrukturę ich ochrony i obrony. Ta ostatnia jest niekiedy rozbudowana do szeregu linii obronnych, rozciągniętych wzdłuż długich odcinków granic lądowych, takich jak np. słynna Linia Maginota na północno-wschodniej granicy Francji (Glassner, de Blij 1989, s. 77). Budowle obronne rzadko jednak przylegają do samej granicy, najczęściej są od niej oddalone w głąb terytorium państwa, nawet o kilkanaście kilometrów. Szczególnie chronione, niekiedy za pomocą bunkrów, są przejścia graniczne na drogach lub liniach kolejowych ją przecinających.

Formy demarkacji i ochrony granic zależą od typu reżimu politycznego rozdzielanych państw, stanu relacji pomiędzy nimi, uwarunkowań przyrodniczych, poziomu rozwoju gospodarczego, intensywności zagospodarowania przestrzeni pograniczy, natężenia migracji transgranicznych, zakresu handlu i współpracy transgranicznej itp. Kształtuje je zatem wiele czynników.

Infrastruktury granicznej zazwyczaj się silnie nie rozbudowuje w przypadku utrzymujących dobre stosunki sąsiedzkie państw demokratycznych, w których pogranicza są intensywnie zagospodarowane, standard życia jest wyrównany,

funkcjonują liczne przejścia graniczne, ale poziom stałych migracji przez granicę nie jest duży. Przykładem jest utworzona w ramach Unii Europejskiej strefa Schengen, w której pomiędzy państwami zlikwidowano dużą część infrastruktury granicznej z wyjątkiem jej oznakowania. Dopuszczalne jest też przekraczanie tych granic niemal na całej ich długości (z wyjątkiem rezerwatów przyrody).

Natomiast, jeśli granica dzieli państwa demokratyczne, ale o dużym zróżnicowaniu poziomie życia, może się pojawić umocniona infrastruktura graniczna po stronie państwa o znacząco wyższym standardzie życia (np. Stany Zjednoczone–Meksyk, Zjednoczone Emiraty Arabskie–Oman) (Updike 2013, s. 4–12, Ulama 1994, s. 144). Wyjątkiem od tego mogą być uwarunkowania środowiskowe, które uniemożliwiają wznoszenie infrastruktury granicznej, pustynie, wysokie góry, bagna. W takich miejscach kontrola graniczna nie następuje na granicy, lecz w punktach położonych przy szlakach komunikacyjnych przecinających te przeszkody (np. granica Maroka z Mauretanią, Algierii i Libii z południowymi sąsiedami).

Szczególnie rozbudowany był system infrastruktury granicznej państw komunistycznych, pomimo że nie różniły się one od siebie ani ustrojem, ani szczególnymi dysproporcjami rozwojowymi. Pogranicza były dobrze zainwestowane, nie istniały żadne trwałe migracje transgraniczne, wzajemne relacje określano wręcz jako przyjacielskie, ale prawie nie nawiązywano współpracy transgranicznej. Obywatele również mieli znacznie ograniczone możliwości przekraczania granicy. Jedynym wyjątkiem była otwarta do 1960 r. granica wewnątrzniemiecka, przez którą trwała znacząca migracja niemal wyłącznie na Zachód, co skłoniło okupacyjne władze radzieckie do budowy muru berlińskiego (Schaefer 2011, s. 508–509).

W systemie komunistycznym granica była swoistą instytucją, na którą składało się kilka elementów. W lipcu 1945 r. władze komunistyczne Polski wydały instrukcję określającą jej wygląd. Granica ponownie stawała się strefą – pasem granicznym o szerokości 4 m, i miała być obszarem neutralnym między rozdzielanymi państwami. Kontrolę nad bezpośrednio przyległym do granicy pasem o szerokości 4,5 km sprawował dowódca strażnicy granicznej. Następny, 7,5-kilometrowy pas pogranicza był nadzorowany przez dowódcę batalionu, a za kolejny 22-kilometrowy pas odpowiadał dowódca pułku (Dominiczak 1997, s. 301). Strażnice były rozmieszczone także wzdłuż całego wybrzeża morskiego.

Już w trakcie dokonywania demarkacji doszło do poważnych zmian w krajobrazie kulturowym. H. Dominiczak (1997, s. 353) podaje, że w trakcie demarkacji granic Polski w 1947 r. wycięto z pasa granicznego 1347 ha lasów i 1655 ha zarosli krzaczastych, aby ułatwić bardzo wówczas restrykcyjną ich kontrolę. Zdarzały

się nawet wyburzenia przygranicznych budynków, np. w Kopaczowie k. Zgorzelca zburzono 55 domów (Różycki 2011, s. 27).

Wkrótce sam karczunek nie wystarczył i zaczęto na granicy wznosić ogrodzenia z drutu kolczastego, wzdłuż których dla ułatwienia kontroli jej przekroczeń był zaorany pas ziemi. Strażnice zostały wyposażone w psy tropiące i były podłączone do telefonu (obywatele czekali na dostęp do telefonu w domu przez ponad 30 lat), co oznaczało konieczność budowy dużej sieci trakerji przewodowej łączności telefonicznej.

Strefa pograniczna została podzielona na pas drogi granicznej (o szerokości od 15 do 100 m), po której poruszały się patrole Wojsk Ochrony Pogranicza, formacji powiązanej z organami bezpieczeństwa, oraz strefę nadgraniczną o szerokości 2–6 km i pas pograniczny o szerokości 30 km. W pasie pogranicznym istniał rygorystyczny obowiązek meldunkowy przyjezdnych, np. krewnych odwiedzających mieszkających tam obywateli, w szczególności obcokrajowców (Grochowski 2011, s. 136–140). Rozpoczęty w 1947 r. proces budowy pasa kontrolnego na wzór radziecki doprowadził do zaorania niemal całej granicy PRL, łącznie z jej odcinkami górskimi, rzecznyymi i morskim (Dominiczak 1997, s. 354). Autor pamięta z dzieciństwa spędzonego w Sopocie codzienne wieczorne oranie plaży. W górach na kamienne podłoże nanoszono ziemię przywożoną z niższych miejsc. Do 1950 r. pas kontrolny objął 2901 km granic (czyli ponad 80%) i obejmował całą granicę z NRD i morską, niemal 90% granicy z ZSRR i tylko 60% granicy z Czechosłowacją.

Na odcinkach granicy zachodniej i południowej, uznanych przez władze za najbardziej zagrożone, obok pasa kontrolnego zbudowano wysoki płot z drutu kolczastego lub drewna. Od 1954 r. budowano też płot z siatki drucianej. Wszystkie obiekty, które mogły ułatwić przekroczenie granicy, takie jak: przepusty, mostki, kanały, dukty, wąwozy, były zagrodzone drutem kolczastym. Tak samo zabezpieczono też ujścia do morza rzek niezeglownych, żeglowne były zaś pod stałą obserwacją. W pasie kontrolnym instalowano wyrzutnie flar uruchamiane przy próbie przekroczenia granicy w nocy. Łącznie zainstalowano ich 13,5 tys., najwięcej na granicy morskiej i zachodniej. Zagęszczano sieć wież obserwacyjnych na granicy, w 1955 r. było ich już 1344, w tym 407 na granicy czechosłowackiej, 316 na enerdowskiej, 394 na granicy radzieckiej i 197 nad Bałtykiem. Można stwierdzić za H. Dominiczakiem, że żelazna kurtyna odcinała nie tylko Wschód od Zachodu, ale też poszczególne państwa komunistyczne od siebie (Dominiczak 1997, s. 355–357). Ponieważ ta szczególna ochrona granic objęła wszystkie ich fragmenty, wykluczało to możliwość uprawiania turystyki górskiej w Sudetach i Karpatach oraz znacząco ograniczało wypoczynek nad morzem.

W górach szlaki turystyczne nie były wówczas dostępne dla turystów, poruszały się po tych trasach jedynie patrole wojskowe.

Dopiero w 1956 r. nastąpiło pewne złagodzenie reżimu granicznego, ale zasadnicze jego zręby pozostały do końca istnienia systemu komunistycznego, w tym pełna kontrola ruchu ludności w strefie nadgranicznej. Autor doświadczył tego w 1979 r., aresztowany za nieuzasadniony przyjazd autobusem PKS z Głucholąż do miejscowości Podlesie, położonej przy granicy z Czechosłowacją na Oleśnicy, i wykonywanie tam zdjęć.

Do 1959 r. zdjęto większość płotów z drutu kolczastego na granicy zachodniej i południowej, zaprzestano orać pas kontrolny wzdłuż wałów na Odrze i Nysie Łużyckiej, ale już po kilku latach zastąpiono te ogrodzenia urządzeniami kontroli ruchu na podczerwień. Okazało się wkrótce, że trzeba ten pas czujników odgrodzić siatką, aby ograniczyć ruch zwierząt powodujących fałszywe alarmy, co było bardzo kosztowne. Na granicy z ZSRR płoty z drutu nadal pozostały, ale zaprzestano ich konserwacji ze strony polskiej. Wprowadzono do służby cztery klucze lotnictwa dla ochrony granicy morskiej oraz systemy radiolokacyjne. Trzeba jednak pamiętać, że każde z państw miało swój odrębny system kontroli granicy, teoretycznie współpracujący z polskim. Odwilż graniczna dotyczyła obu stron jedynie w przypadku granicy południowej, na zachodniej i wschodniej nasi sąsiedzi utrzymali surowy reżim graniczny i jeszcze go wzmacniali.

Rewolucyjne zmiany na granicznych punktach kontrolnych (przejściach granicznych) przyniosło otwarcie w 1972 r. granicy z NRD dla osób przekraczających ją na dowód osobisty (Kochanowski 2001, s. 234). Trzeba było w tych punktach umożliwić telegraficzną kontrolę danych. Granica morska, uważana przez władze za najsłabsze ogniwo, podlegała elektronicznej kontroli na 6 mil zarówno w morze, jak i w głąb łądu i objęto nią literalnie całe wybrzeże (Dominiczak 1979, s. 359–361).

Szczególnie rozbudowana i kształtująca krajobraz kulturowy jest infrastruktura przejść granicznych. Ich liczba podlegała znaczącym zmianom w ciągu ostatnich 75 lat. W październiku 1945 r. na wszystkich polskich granicach istniało 51 przejściowych punktów kontrolnych (w tym 27 drogowych, 19 kolejowych, 4 morskie i 1 lotniczy) (Dominiczak 1997, s. 340). O każdym wyjeździe obywatela decydowała służba bezpieczeństwa. Dokumentem uprawniającym do przekroczenia granicy był paszport, a w małym ruchu granicznym (tylko z Czechosłowacją) – przepustka. Po 1949 r. nastąpił spadek ruchu granicznego (z 6 mln do 3 mln rocznie) wynikający z zakończenia akcji repatriacyjnej. W latach 1946–1955 granice państwa przekroczyło 50 mln osób, w tym 23 mln w małym ruchu granicznym (głównie rolnicy udający się na swoje pole w Czechosłowacji), 6 mln rybaków i tylko

1,2 mln w ruchu paszportowym (ok. 120 tys. rocznie) (Dominiczak 1997, s. 364).

W 1971 r. w Polsce istniało 136 przejść granicznych, w tym zaledwie 68 miało normalny charakter. Najwięcej przejść było na granicy południowej (92), na zachodniej było ich 17, a na całej wschodniej granicy tylko 10, w tym 9 kolejowych i zaledwie 1 drogowe w Terespolu (osobowo-towarowe). Osobowy ruch na przejściach kolejowych odbywał się tylko w trzech punktach (Terespol i Kuźnica Białoostocka na Białoruś, Medyka – na Ukrainę). Do pozostałych republik radzieckich sąsiadujących z Polską (Rosji i Litwy) nie było granicznego ruchu osobowego. Generalnie najtrudniej było przekroczyć granice Polski drogami kołowymi, a granica z ZSRR nie była tu wyjątkiem. Pośród 17 przejść granicznych do NRD tylko 5 było na drogach kołowych (Gubin, Kołbaskowo, Słubice, Świecko, Zgorzelec), aż 7 na kolejowych, a 5 miało charakter towarowych przejść rzecznych. Tylko na granicy z Czechosłowacją z 24 przejść granicznych aż 16 znajdowało się na drogach kołowych. Łącznie granice Polski można było przekroczyć samochodem w 21 miejscach. Sprawę komplikował jednak fakt ograniczeń w ruchu na niektórych przejściach, ustanowionych tylko dla obywateli Polski lub jedynie państw socjalistycznych. Ogółem tylko 45 przejść miało charakter osobowy (w tym wszystkie przejścia drogowe). Odliczając takie przejścia na granicy z NRD, *de facto* tylko 5 przejść (w tym 3 drogowe) można uznać za normalne przejścia graniczne. Polska miała w 1971 r. dodatkowo 13 morskich przejść granicznych w portach oraz 4 lotnicze w międzynarodowych portach lotniczych (Warszawa, Gdańsk, Kraków i Poznań) (Ptasiński 1974, s. 264–271).

Poza ogólnodostępnymi przejściami granicznymi były też na granicy z Czechosłowacją trzy kategorie drogowych przejść do pasa konwencji oraz małego ruchu granicznego. Od 1959 r. działało 19 przejść pierwszej kategorii, gdzie prowadzono kontrolę celną, a granicę można było przekroczyć na podstawie przepustek wydanych mieszkańcom pogranicza. Na 43 przejściach kategorii drugiej przekraczanie granicy było dozwolone tylko w celu użytkowania gruntów rolnych po przeciwnej stronie granicy, nie prowadzono tu kontroli celnej. Do kategorii trzeciej należało tylko 6 przejść przeznaczonych do transportu buraków cukrowych w celu ich przerobu (Jarzyna 1974, s. 172–187). Łącznie istniało zatem 68 przejść małego ruchu granicznego, wszystkie na granicy południowej.

Po 1989 r. nastąpiła diametralna zmiana funkcjonowania granic i postrzegania ich roli. Z bariery zmieniły się w strefę kontaktu i współpracy. Znacznie powiększono też liczbę przejść granicznych. W 1993 r. było ich już prawie 150, w tym 27 uproszczonego ruchu granicznego i 31 małego ruchu granicznego. Posiadanie paszportu stało się prawem obywatela, choć jego wydawanie silnie związa-

z systemem fiskalnym. Natychmiast wzrósł ruch graniczny. W 1993 r. granice przekroczyło 185,5 mln osób. W 2004 r. funkcjonowało w Polsce 259 przejść granicznych, w tym na granicy z Czechami 92, ze Słowacją 52, a z Niemcami 38. Nadal wschodnie granice Polski cechował niedorozwój infrastruktury granicznej. Na granicy z Ukrainą było 15 przejść granicznych, niewiele mniej na granicy z Białorusią (14), z Rosją mieliśmy tylko 7 przejść, a z Litwą 3 (Sobczyński 2006, s. 373).

W przededniu przystąpienia do układu z Schengen w 2007 r. Polska posiadała 285 przejść granicznych. Największa ich liczba była na granicy z Czechami – 113 (39,7% ogółu), znacząco mniej na granicy ze Słowacją – 57 (20%), i Niemcami – 40 (14%), oraz na granicy morskiej i lotniczej – po 20 (po 7%). Pomimo pewnej poprawy nadal znacznie gorzej wyglądała sytuacja na granicach północnej i wschodniej. Poprawiła się nieznacznie na jedynym w tej części granicy odcinku granicy wewnętrznej z Litwą, gdzie funkcjonują 4 przejścia (1,4%). Na granicy z Rosją przejść ubywało i pozostało jedynie 6 (2,1%), ubywało także przejść z Białorusią – pozostało 13 (4,6%), oraz z Ukrainą, wzdłuż której znalazło się 12 (4,2%).

Aż 111 przejść granicznych (39%) obsługiwało mały ruch graniczny, ale znajdowały się one wyłącznie na granicach ze Słowacją, Czechami i Niemcami. Natomiast pieszych przejść granicznych na obszarach atrakcyjnych turystycznie było 88 (31%) i wszystkie znajdowały się na południu (większość na granicy z Czechami).

Przystąpienie Polski, Litwy, Słowacji, Czech i jeszcze kilku innych państw Europy Środkowo-Wschodniej do układu z Schengen, co nastąpiło 21 grudnia 2007 r. na graniach lądowych i morskich, a od 29 marca 2008 r. na granicy powietrznej (na lotniskach), ponownie zmieniło funkcję części polskich granic (Grochowski 2011, s. 145). W praktyce zniknęła kontrola na granicy Polski z Niemcami, Litwą, Czechami i Słowacją. Przejścia graniczne zostały zlikwidowane, a ich infrastrukturę porzucono albo nadawano jej inne funkcje (handlowe, bankowe, gastronomiczne) (ryc. 3 i 4). Granicę można przekraczać każdą przecinającą ją drogą, w tym ścieżką leśną, bez jakiegokolwiek kontroli, posiadając jedynie krajowy dokument tożsamości. Kontrola graniczna przeniosła się z granicy na obszar całego kraju (Grochowski 2011, s. 149). Granicę można też przekraczać przeprawiając się przez rzekę (w dowolnym punkcie) oraz przez morze, ale tylko do państw, które są sygnatariuszami układu Schengen. Jedyne odstępstwo od tej reguły jest związane z przepisami regulującymi zasady poruszania się po parkach narodowych, np. przekraczanie granicy ze Słowacją w Tatrach jest dozwolone jedynie przez dawne przejście turystyczne na Rysach (Sobczyński 2008b, s. 51).

Ryc. 3. Opuszczone przejście na granicy polsko-czeskiej

Źródło: fot. M. Barwiński

Ryc. 4. Droga na Litwę w miejscu, w którym nie było wcześniej przejścia drogowego.

Szlaban graniczny pozostał z czasów, kiedy granica pełniła funkcję bariery

Źródło: fot. A. Kruś

Po zniesieniu kontroli na wewnętrznej granicy strefy Schengen Polska utrzymywała w 2017 r. jedynie 51 stałych przejść granicznych na zewnętrznej granicy UE z Rosją, Białorusią i Ukrainą, na granicy morskiej oraz w portach lotniczych. Na granicy z Federacją Rosyjską (obwód kaliningradzki) mamy jedynie osiem przejść granicznych, w tym cztery drogowo (w Gronowie, Grzechotkach, Bezledach i Gołdapi) i cztery kolejowe (w Michałkowie, Perłach, Piaskach i Rapie). Z Białorusią Polska ma 13 przejść granicznych, w tym 7 drogowych (w Kuźnicy Białostockiej, Bobrownikach, Białowieży, Połowcach, Kukurykach, Terespolu, Sławatyczach), 5 kolejowych (w Kuźnicy Białostockiej, Siemianówce, Czeremesze, Terespolu i Zubkach) oraz jedno rzeczne (w Rudawce). Na granicy z Ukrainą funkcjonuje 13 przejść, w tym 8 drogowych (w Dorohusku, Zosinie, Dołhobyczowie, Hrebennym, Budomierzu, Korczowej, Medyce i Krościenku) oraz 5 kolejowych (w Boguszowie, Dorohusku, Hrubieszowie, Przemyślu i Krościenku). Na wybrzeżu działa 18 morskich przejść granicznych (Szczecin, Trzebież, Nowe Warpno, Świnoujście, Mrzeżyno, Dziwnów, Kołobrzeg, Darłowo, Ustka, Łeba, Władysławowo, Jastarnia, Hel, Gdynia, Gdańsk-Port i Gdańsk-Górki Zachodnie, Elbląg i Frombork). Przy lotniskach jest 15 przejść granicznych (Szczecin-Goleniów, Gdańsk-Rębiechowo, Olsztyn-Mazury, Bydgoszcz-Szwederowo, Poznań-Ławica, Warszawa-Modlin, Warszawa-Okęcie, Łódź-Lublinek, Wrocław-Strachowice, Radom-Sadków, Lublin-Świdnik, Katowice-Pyrzowice, Kraków-Balice, Rzeszów-Jasionka, Zielona Góra-Babimost) (*Przejścia graniczne 2017*).

Infrastruktura niektórych z tych przejść jest bardzo rozbudowana i w dużym stopniu kształtuje krajobraz kulturowy. Podobne znaczenie mają też liczne obiekty

placówek straży granicznej, na granicy wschodniej niekiedy bardzo nowoczesne i w ostatnich latach rozbudowane z funduszy UE. Aktualną strukturę rozmieszczenia placówek straży granicznej przedstawiono w tab. 1.

Tab. 1. Placówki polskiej Straży Granicznej

Oddział Straży Granicznej (siedziba)	Placówki terenowe
Bieszczadzki (Przemysł)	Czarna Górna, Hermanowice, Horyniec-Zdrój, Huwniki, Korczowa, Krościenko, Lubaczów, Medyka, Rzeszów-Jasionka, Sanko, Stuposiany, Ustrzyki Górne, Wetlina, Wojtkowa
Karpacki (Nowy Sącz)	Kraków-Balice, Tarnów, Zakopane
Morski (Gdańsk)	Elbląg, Gdynia, Kołobrzeg, Krynica Morska, Świnoujście, Władysławowo
Nadbużański (Chełm)	Bohukały, Chłopiatyn, Dołhobrody, Dołhobyczów, Dorohusk, Horodło, Hrebenne, Hrubieszów, Janów Podlaski, Kodeń, Kryłów, Lublin, Skryhiczyn, Sławatycze, Włodawa, Wola Uhruska, Zberezę
Nadodrzański (Krosno Odrzańskie)	Gorzów Wielkopolski, Jelenia Góra, Kalisz, Kłodzko, Legnica, Poznań-Ławica, Świecko, Tuplice, Wrocław-Strachowice, Zgorzelec, Zielona Góra-Babimost
Nadwiślański (Warszawa)	Bydgoszcz, Kielce, Lesznowola, Łódź, Warszawa-Modlin, Warszawa-Okęcie
Podlaski (Białystok)	Augustów, Białowieża, Bobrowniki, Czeremcha, Dubicze Cerkiewne, Kryuki, Kuźnica Białostocka, Lipsk, Michałowo, Mielnik, Narewka, Nowy Dwór, Płaska, Rutka-Tartak, Sejny, Szudziałowo
Śląski (Racibórz)	Bielsko-Biała, Katowice-Pyrzowice, Opole, Ruda Śląska
Warmińsko-Mazurski (Kętrzyn)	Banie Mazurskie, Barciany, Bezledy, Braniewo, Dubieninki, Gołdap, Górowo Iławeckie, Grzechotki, Olsztyn, Sępól, Węgorzewo

Źródło: <https://www.strazgraniczna.pl/pl/straz-graniczna/struktura-sg/oddzialy-sg>; <http://www.nadodrzański.strazgraniczna.pl/nad/komenda/22404,NA-STRAZY-ZYCIA-akcja-poboru-krwi-w-Placowce-SG-w-Zgorzelcu.html>; <http://www.slaski.strazgraniczna.pl>; <http://www.slaski.strazgraniczna.pl/sm/komenda/struktura-organizacyjna/6809,Struktura-organizacyjna.html>; <http://www.karpacki.strazgraniczna.pl> (31.05.2017).

Po otrzymaniu wspólnie z Ukrainą prawa do organizacji piłkarskich mistrzostw Europy w 2012 r. na granicy z tym państwem dokonano dużych inwestycji w przejścia graniczne, dostosowując je do wzmożonego ruchu transgranicznego. Jednym z największych przestrzennie obiektów jest zbudowany w 1998 r. terminal graniczny w Korczowej, gdzie na wyjeździe z Polski jest 12 pasów, a na wjeździe

– 10. Wzniesiono też specjalny obiekt do odpraw autokarowych i wielki terminal odpraw weterynaryjnych, mający powierzchnię ponad 8 tys. m² (*Placówka Straży Granicznej w Korczowej* 2017). Oznacza to poważne zmiany w krajobrazie kulturowym – w miejsce dawnych pól uprawnych pojawił się duży fragment zabetonowanego terenu. Równie imponująco wygląda infrastruktura przejść granicznych w Hrebennem (17 pasów odprawy), Medyce (18 pasów), Dorohusku (14 pasów), Terespolu (9). Przejścia graniczne, poza pełnieniem funkcji kontrolno-fiskalnej, generują też lokalizację w ich sąsiedztwie innych obiektów, m.in. rozległych parkingów z infrastrukturą gastronomiczną, a nawet centrów logistycznych (np. Korczowa Logistic Park – 175 tys. m²), dających zatrudnienie kilku tysiącom osób. Przeniesienie celników i służby granicznej wraz z ich rodzinami z granicy zachodniej i południowej na granicę wschodnią Unii Europejskiej wygenerowało też rozwój infrastruktury mieszkaniowej wokół przejść granicznych.

Polskie przejścia graniczne należą raczej do mniejszych w skali świata. Najbardziej obciążonym przejściem jest San Ysidro–El Chaparral między San Digo w Stanach Zjednoczonych a Tijuana w Meksyku, przekraczane 90 tys. razy dziennie.

Nadal utrzymują się na świecie granice grodzone, których symbolem stał się mur berliński, mający 155 km długości, 3,6 m wysokości, który został wzniesiony w 1961 r., aby uniemożliwić ucieczkę obywateli z NRD do Berlina Zachodniego (Kałuski 2017, s. 146). Odgrodzono wówczas nie tylko NRD od Berlina Zachodniego, ale także od RFN. Mur był tylko w centrum miasta, poza nim ogrodzenie miało charakter płotu pod napięciem. Od strony Berlina Wschodniego zburzono część zabudowy, w tym kościół, tworząc pas graniczny o szerokości kilkudziesięciu metrów, oddzielony od NRD kolejnym niższym murem. W pasie granicznym pomiędzy tymi murami były zapory przeciwczołgowe, kolczatka i siatka z drutu kolczastego podłączona do czujników ruchu. Z wież strażniczych po stronie wschodniej strzelano do osób próbujących sforsować strefę (Ahonen 2012, s. 82). Po stronie RFN postawiono platformy dla turystów, pozwalające obserwować przestrzeń za murem. Bardzo podobnie wyglądała granica z RFN o długości 1378 km, ale tam pas graniczny był znacznie szerszy. Po upadku muru w 1989 r. niemal cały obiekt został zburzony, a do dziś zachował się tylko jego mały fragment (East Side Galery przy Mühlenstraße nad Szprewą w dzielnicy Friedrichshain), stanowiący dziedzictwo historii politycznej. Jest to chyba jedyna granica, której poświęcono specjalne muzeum (Mauermuseum), znajdujące się przy legendarnym przejściu granicznym Checkpoint Charlie w Berlinie. Do dziś w układzie przestrzennym Berlina są widoczne ślady byłego muru, a szeroka strefa graniczna w dzielnicy Tiergarten, na południe od Bramy Brandenburskiej, pozwoliła na lokalizację kilku ważnych budowli wzniesionych wokół placu Poczdamskiego (Frazier 1999).

Upadek muru berlińskiego nie wpłynął na zlikwidowanie tego rodzaju barier granicznych na świecie, wprost przeciwnie – są one coraz częściej wznoszone. Tak wyglądają: granica Wielkiej Brytanii z Hiszpanią, Izraela z Autonomią Palestyńską, fragmenty granicy Stanów Zjednoczonych z Meksykiem, Algierii z Marokiem, Tajlandii z Malezją, Meksyku z Gwatemalą, Pakistanu z Afganistanem, Zjednoczonych Emiratów Arabskich z Omanem oraz nikozyjski odcinek podziału politycznego Cypru (ryc. 5, 6, 7, 8). Budowę muru na granicy z Somalią zapowiedziała Kenia. Bariera w postaci muru granicznego, jak widać na przykładzie Izraela, nawet bez strzelania do osób próbujących tę zaporę sforsować jest nadzwyczaj skuteczna, głównie w ograniczeniu akcji terrorystycznych, choć nie cieszy się popularnością, skompromitowana przez mur berliński, który pochłonął ok. 200 ofiar.

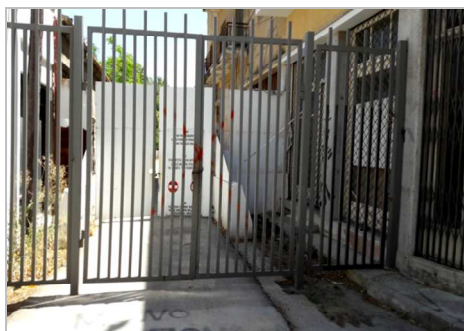
Ryc. 5. Mur na granicy Izraela z Autonomią Palestyńską
Źródło: fot. M. Sobczyński

Ryc. 6. Płot na granicy Zjednoczonych Emiratów Arabskich z Omanem
Źródło: fot. M. Sobczyński

Ryc. 7. Granica hiszpańsko-brytyjska w Gibraltarze
Źródło: fot. A. Wosiak

Ryc. 8. Granica Republiki Cypryjskiej ze strefą neutralną kontrolowaną przez ONZ w Nikozji
Źródło: fot. M. Sobczyński

Zamiast muru współcześnie stosuje się częściej płoty z prętów metalowych lub siatki rozpiętej pomiędzy betonowymi słupami, zazwyczaj wyższej niż 3 m. Dodatkowo siatka bywa zwieńczona drutem kolczastym lub cała jest z niego zrobiona. Ponadto zdarza się nadal podłączenie siatki do prądu o wysokim napięciu, np. 340V (granice afrykańskie – Botswany z Zimbabwe, RPA z Mozambikiem i azjatyckie Kuwejt z Irakiem i Uzbekistanu z Afganistanem). W państwach pustynnych popularną formą grodzenia granicy jest sypanie wału ziemnego i kopanie wzdłuż niego fosy. Taka konstrukcja jest niekiedy wzmocniana przez płot, siatkę lub zasieki z drutu kolczastego (granice Algierii z Libią i Tunezją, granice Maroka na Saharze Zachodniej i Arabii Saudyjskiej z kilkoma sąsiadami).

Nieco nowocześniejszą metodą ochrony granic jest stosowanie czujników ruchu na podczerwień, kamer wideo i czujników dźwięku, które zazwyczaj występują obok tradycyjnych form grodzenia, np. siatek. Nowoczesne systemy są już w pełni zelektronizowane.

Jeszcze nowocześniejszą metodę kontroli granic wprowadzi za jakiś czas Brazylia na całej długości kontaktu ze wszystkim sąsiadami. Obok tradycyjnych płotów i siatek na granicy z Boliwią i Paragwajem zamierza objąć inne granice kontrolą elektroniczną za pomocą dronów.

Niestandardowa jest też granica Egiptu z Autonomią Palestyńską w Strefie Gazy, gdzie terroryści forsują zapory graniczne za pomocą podkopów i tuneli. Zastosowano więc system podziemnych grodzi, zamykających wykopane już tunele, i elektroniczną kontrolę podziemia.

Ryc. 9. Trójstyk granic reliktowych:
Austro-Węgier, Niemiec i Rosji
w Mysłowicach
Źródło: fot. W. Frączek

Ryc. 10. Obelisk upamiętniający
styk granic trzech cesarstw
Źródło: fot. W. Frączek

T. Padło (2015) twierdzi, że granica jako element krajobrazu kulturowego może być obiektem zainteresowania turystów i podaje na to liczne przykłady. Podobnie W. Frączek (2016, s. 63) dostrzega atrakcyjność turystyczną granicy reliktovej na Górnym Śląsku, szczególnie trójstyku granic rozbiorowych tzw. Trójkąta Trzech Cesarzy w Mysłowicach (ryc. 9, 10). Istnieje na świecie specyficzna grupa osób zainteresowanych zwiedzaniem trójstyków państw (Kałuski 2017, s. 136, Kosmala 2015, s. 183, Palmberg 2013, Clark, Lu 2015).

W tab. 2 zamieszczono listę wszystkich aktualnie istniejących na świecie granic grodzonych z podaniem konkretnej lokalizacji grodzienia, daty jego wzniesienia lub ogłoszenia takich planów, fizycznej formy, długości i powodów takiego zabezpieczenia granicy. Rozmieszczenie grodzonych granic na świecie zostało ukazane na ryc. 11–15.

Tab. 2. Istniejące i planowane grodzienia granic międzypaństwowych na świecie (stan na maj 2017 r.)

Granica	Lokalizacja granicy grodzonej	Rok	Długość w km	Forma	Powody
[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
Algieria–Libia	cała od strony Algierii	2015+	982	w	strefa wojenna
Algieria–Maroko	od strony Algierii na Saharze koło Beni Drar i Ahfir	2016+	700	m	polityczne
Algieria–Tunezja	cała od strony Algierii	2015+	965	w	terroryzm
Arabia Saudyjska–Irak	cała od strony Arabii Saudyjskiej	2006	900	w-sk-el	strefa wojenna, przemyt
Arabia Saudyjska–Jemen	od strony Arabii Saudyjskiej z gub. Şa'dah i Hajjah w Jemenie	2003+	75	p-sk-el	nielegalna imigracja, strefa wojenna
Arabia Saudyjska–Katar	cała od strony Arabii Saudyjskiej	2014*	60	–	nielegalna imigracja
Arabia Saudyjska – Oman	cała od strony Arabii Saudyjskiej	2005	676	w-sk	nielegalna imigracja
Arabia Saudyjska–Zjednoczone Emiraty Arabskie	cała od strony Arabii Saudyjskiej	2005	457	w-s	przemyt
Austria–Słowenia	od strony Austrii k. przejścia Spielfeld	2015	3,7	s	nielegalna imigracja

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
Austria–Włochy	od strony Austrii na przełęczy Brenner	2016	0,4	s	nielegalna imigracja
Belize–Gwatemala	cała od strony Belize	2016*	266	–	polityczne, nielegalna imigracja
Botswana–Zimbabwe	cała od strony Botswany	2003	480	se	zaraza zwierzęca, nielegalna imigracja
Brazylia–Argentyna	cała od strony Brazylii	2013*	1 224	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Boliwia	cała od strony Brazylii	2007	3 400	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Gujana	cała od strony Brazylii	2013*	1 119	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Gujana Francuska	cała od strony Brazylii	2013*	673	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Kolumbia	cała od strony Brazylii	2013*	1 643	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Paragwaj	cała od strony Brazylii	2007	1 290	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Peru	cała od strony Brazylii	2013*	1 580	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Surinam	cała od strony Brazylii	2013*	597	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Urugwaj	cała od strony Brazylii	2013*	985	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brazylia–Wenezuela	cała od strony Brazylii	2013*	2 200	el	nielegalna imigracja, przemyt
Brunei–Malezja	od strony Brunei z Limbang w Sarawaku	2005	20	s	nielegalna imigracja, przemyt
Bułgaria–Turcja	Bułgaria	2014+	146	sk	nielegalna imigracja
Ceuta–Maroko	cała od strony Ceuty	1993	8,4	sk-el	nielegalna imigracja
Chińska Republika Ludowa–Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna	cała od strony Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej	2006+	1 416	s	nielegalna imigracja
Cypr–Cypr Północny	cała od strony Cypru ze strefą zdemilitaryzowaną	1974	180	p-sk-m	strefa wojenna
Egipt–Palestyna	cała od strony egipskiej ze Strefą Gazy	1979+	3,1	pz	terroryzm, nielegalna imigracja

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
Estonia–Rosja	cała lądowa od strony Estonii	2015*	110	s	polityczne
Grecja–Turcja	cała lądowa od strony Grecji	2012	206	sk	nielegalna imigracja
Hiszpania–Gibraltar	cała od strony Hiszpanii		1,2	p-s	polityczne
Hongkong–Chińska Republika Ludowa	cała od strony Hongkong ze strefą Shenzhen	1960	32	p-sk-el	nielegalna imigracja
Indie–Bangladesz	cała od strony Indii	1998	3 268	sk-el	nielegalna imigracja, terroryzm, przemyt
Indie–Bhutan	cała od strony Indii	2015*	605	–	terroryzm
Indie–Mjanma	cała od strony Indii	2003*	1 624	sk	przemyt narkotyków, terroryzm
Indie–Pakistan	od strony Indii z Azad Kaszmir w Pakistanie	1990	550	sk-el	terroryzm, polityczna, strefa wojenna
Indie–Pakistan	cała pozostała od strony Indii	2004	2 362	sk-el	polityczne
Iran–Afganistan	cała od strony Iranu	2006	936	w-s	przemyt
Iran–Irak	cała od strony Iranu	2015	1 458	w	nielegalna imigracja, strefa wojenna
Iran–Pakistan	od strony Iranu w Beludżystanie	2011	700	sk	przemyt narkotyków, terroryzm, nielegalna imigracja
Iran–Turcja	cała od strony Iranu	2014*	499	sk	polityczne
Izrael–Egipt	po stronie Izraela na północnym Synaju	2010	135	sk	nielegalna imigracja, terroryzm, przemyt
Izrael–Jordania	cała lądowa	2015*	238	p-s	nielegalna imigracja, polityczna
Izrael–Liban	cała od strony Izraela	2001	79	p-s	nielegalna imigracja, terroryzm
Izrael–Palestyna (Gaza)	cała od strony Izraela	1994	51	m-sk	strefa wojenna
Izrael–Palestyna (Zachodni Brzeg)	cała od strony Izraela, wkraczająca na Zachodni Brzeg	2012	307	p-m	strefa wojenna, terroryzm
Izrael–Syria	cała ze strefą zdemilitaryzowaną	2013	76	p-sk	strefa wojenna, nielegalna imigracja, terroryzm
Kazachstan–Uzbekistan	od strony Kazachstanu koło Saryagash i Maktaaral	2006	45	sk	przemyt narkotyków

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
Kenia–Somalia	cała od strony Kenii	2015*	682	m	nielegalna imigracja strefa wojenna
Korea Pd. – Strefa Zdemilitaryzowana	cała granica od strony Korei Pd.	1977	238	p-sk-s	strefa wojenna
Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna – strefa zdemilitaryzowana	cała granica od strony Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej	1953	238	p-sk	strefa wojenna
Kuwejt–Irak	cała podwójnie od obu stron	1991	240	se	strefa wojenna, terroryzm, polityczne
Litwa–Rosja	cała od strony Litwy z obwodem kaliningradzkim	2015*	227	–	polityczne
Łotwa–Rosja	cała od strony Łotwy	2015*	217	s	polityczne
Macedonia–Grecja	od strony Macedonii przy przejściach	2015	30	sk	nielegalna imigracja
Makau–Chińska Republika Ludowa	cała lądowa od strony Makau z miastem Shuhai		0,34	w-p	nielegalna imigracja
Malezja–Indonezja	cała od strony Malezji na Borneo	2015*	1 782	–	przemysł
Maroko–Algieria	od strony Maroka w prow. Jaradah na Saharze	2015+	100	p-el	nielegalna imigracja przemysł
Maroko–Mauretania	cała na od strony Maroka (Sahary Zach.)	1980	2 700	w- el	strefa wojenna
Meksyk–Gwatemala	cała od strony Meksyku	2015*	962	s-m	nielegalna imigracja przemysł narkotyków
Melilla–Maroko	cała od strony Melilli	1998	11	sk-el	nielegalna imigracja, przemysł
Mjanma–Bangladesz	cała od strony Mjanmy	2009	193	sk	nielegalna imigracja przemysł
Namibia–Angola	cała od strony Namibii	2015*	1 376	–	inne
Oman–Jemen	cała od strony Jemenu	2014	288	sk-el	strefa wojenna
Pakistan–Afganistan	cała od strony Pakistanu	2007*	2 430	w-m-s	nielegalna imigracja przemysł
Rosja–Chińska Republika Ludowa	cała od strony Rosji		3 645	s-el	polityczne

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
Rosja–Finlandia	cała od strony Rosji		1 340	s	polityczne
Rosja–Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna	cała od strony Rosji		19	s-el	polityczna, terroryzm
Rosja–Mongolia	cała od strony Rosji		3 485	s-el	polityczne
Rosja–Norwegia	cała od strony Rosji		196	s-el	polityczne
Rosja–Ukraina	od strony Rosji w obwodzie rostowskim	2015+	140	sk-w	strefa wojenna
RPA–Mozambik	od strony RPA w Parku Narodowego Krugera	1975+	120	se	nielegalna imigracja
RPA–Zimbabwe	cała granica od strony RPA	1985	225	sk-s	nielegalna imigracja przemyt narkotyków i broni
Słowenia–Chorwacja	cała od strony Słowenii	2015+	670	sk	nielegalna imigracja
Stany Zjednoczone–Meksyk	cała od strony USA, Kalifornia, Nowy Meksyk, Arizona, Teksas	1994+	3 145	p-m-s	nielegalna imigracja przemyt narkotyków
Szwecja–Dania	od strony Szwecji na moście Öresundsbron	2015	0,02	p	nielegalna imigracja
Tajlandia–Malezja	cała od strony Tajlandii	2013	506	m-sk-s	przemyt
Tunezja–Libia	cała od strony Tunezji	2015	459	w	nielegalna imigracja strefa wojenna
Turcja–Syria	cała od strony Turcji	2015	822	w-sk	strefa wojenna
Turkmenistan–Uzbekistan	cała od strony Turkmenistanu	2001	1 700	sk	nielegalna imigracja przemyt
Ukraina–Rosja	cała od strony Ukrainy	2014*	2 000	p-el	strefa wojenna, przemyt broni
Uzbekistan–Afganistan	cała od strony Uzbekistanu	2001	209	sk-se	strefa wojenna
Uzbekistan–Kirgistan	cała od strony Uzbekistanu	1999	870	w-s	nielegalna migracja, przemyt narkotyków

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
Węgry–Chorwacja	od strony Węgier	2015	41	sk	nielegalna imigracja
Węgry–Rumunia	cała od strony Węgier	2015*	443	s	nielegalna imigracja
Węgry–Serbia	od strony Węgier	2015	175	sk	nielegalna imigracja
Zjednoczone Emiraty Arabskie–Oman	cała od strony Zjednoczonych Emiratów Arabskich	2005	410	m-sk	nielegalna imigracja

Objaśnienia skrótów:

+ – data rozpoczęcia, konstrukcja nadal w budowie;

* – data ogłoszenia planu budowy; formy grodzenia:

el – ochrona elektroniczna,

m – mur,

p – płot,

pz – podziemna,

s – siatka,

se – siatka pod napięciem,

sk – siatka z drutem kolczastym,

w – wały ziemne.

Źródło: opracowanie własne na podstawie m.in. *Border barrier* (2017) oraz *More neighbours* (2016).

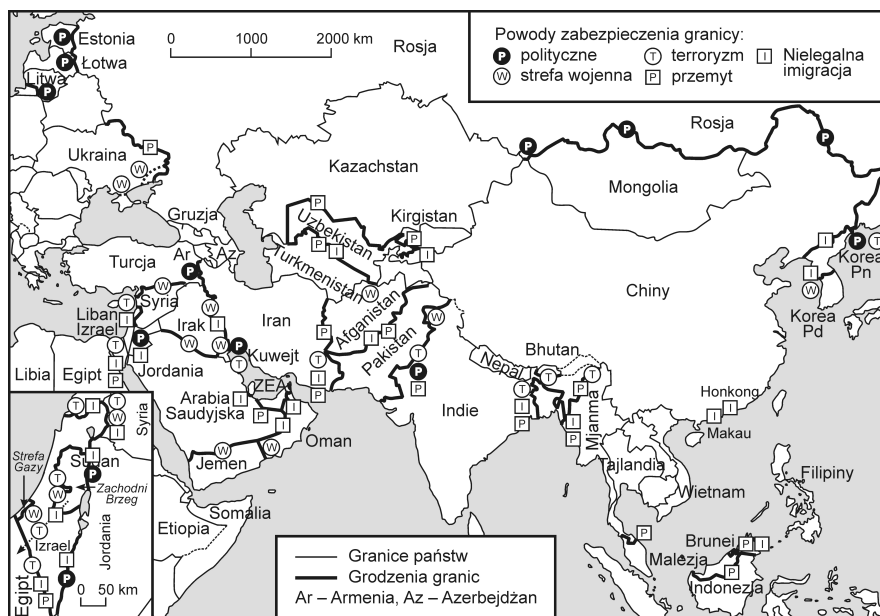
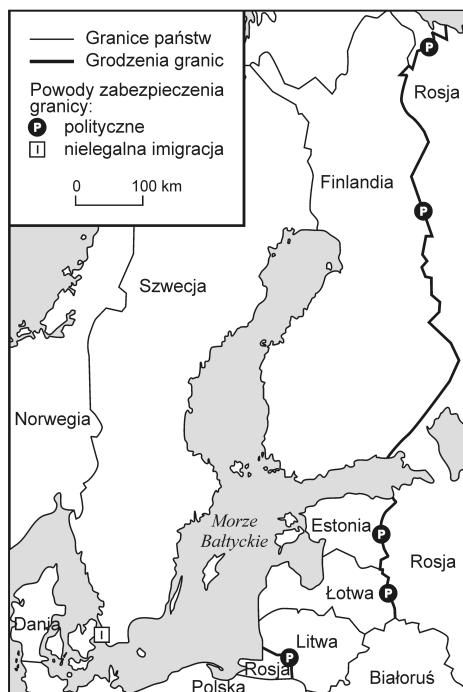

Ryc. 11. Grodzone granice na Bałkanach

Źródło: opracowanie własne na podstawie m.in. *Border barrier* (2017) oraz *More neighbours* (2016)

Ryc. 12. Grodzone granice w regionie bałtyckim

Źródło: opracowanie własne na podstawie m.in. *Border barrier* (2017) oraz *More neighbours* (2016)

Ryc. 13. Grodzone granice w Azji

Źródło: opracowanie własne na podstawie m.in. *Border barrier* (2017) oraz *More neighbours* (2016)

Ryc. 14. Grodzone granice w Afryce

Źródło: opracowanie własne na podstawie m.in.
Border barrier (2017) oraz *More neighbours* (2016)

Ryc. 15. Grodzone granice w Ameryce
 Źródło: opracowanie własne na podstawie m.in.
Border barrier (2017) oraz *More neighbours* (2016)

3. Pojęcie pogranicza i przyczyny jego zróżnicowania

Granice polityczne są jednym z licznych tworów antropogenicznych, oddziałujących na przestrzeń geograficzną nimi podzieloną. W równym stopniu dotyczy to granic obecnie funkcjonujących, jak i reliktowych (Sobczyński 1993, Kosmala

2003). Jak zauważa K.H. Wojciechowski (2006, s. 32), zróżnicowanie krajobrazu kulturowego może być skutkiem różnych sposobów gospodarowania, wynikających z odmiennych cywilizacji. Badacz przywołuje dysproporcje w rozwoju terytoriów zasiedlonych przez białych osadników w Afryce Południowej i obszarów włączonych do bantustanów. Powodem takiego stanu jest odizolowanie jednostek politycznych przez granicę ograniczającą przepływ wynalazków techniki i innowacji. Odizolowanie polityczne skutkuje wyostreniem granic i zwężaniem stref przejściowych (Plit 2006, s. 56). Zróżnicowanie krajobrazu kulturowego będące skutkiem funkcjonowania bariery granicy politycznej uwidacznia się zatem głównie w pograniczach państw.

Pogranicze jest obszarem z natury zasiedlonym przez różne wspólnoty kulturowe i etniczne. Z. Budzyński (2003, s. 24) określa pogranicze jako twór polityczny i administracyjny, będący przedmiotem sporów i rywalizacji, celem działań dyplomatycznych i wojskowych, obiektem rozdzielającym odmienne organizmy państwowe.

M. Baczarow i A. Suliborski (2002, s. 135–136) twierdzą, że pogranicze jest nierozzerwalnie związane z granicą i stanowi trudną do jednoznacznego wyznaczenia w przestrzeni strefę przenikania się specyficznych cech obszarów rozgraniczonych. W pograniczu ujawniają się też cechy nowe, będące wynikiem nakładania się na siebie cech obu państw sąsiednich. Z tego powodu Z. Rykiel wydzielał pogranicze jako odrębny „region stykowy”. Autor ten zwracał uwagę na funkcjonowanie różnych pojęć związanych z pograniczem i odmienną regionu transgranicznego (rozciągającego się po obu stronach granicy) od regionu przygranicznego (położonego przy granicy po jednej z jej stron) (Rykiel 1991, s. 37).

Pogranicze często było identyfikowane z regionem kresowym. M. Koter (2015, s. 252) twierdzi, że terminy „borderland”, „frontier”, „rubież” i „pogranicze” są zbliżone do pojęcia kresów, które ma jednak szersze od nich znaczenie. Kresy to obszar wielokulturowy o bardziej złożonych stosunkach etnicznych, politycznych i społecznych. W pojęciu tym zawiera się nie tylko fakt oddalenia terytorium od rdzenia danego kraju, w rozumieniu centrum politycznego, ale także jest to obszar wygaszania aktywności ekonomicznej państwa (Koter 2015, s. 251).

Jak zauważa Z. Rykiel (1991, s. 39), terminy „obszar przygraniczny” i „region pograniczny” nawiązują do pojęć granicy silnie sformalizowanej i słabo przepuszczalnej bariery przestrzennej, natomiast pojęcie regionu przygranicznego łączy się z pojęciem granicy słabo sformalizowanej i łatwo przepuszczalnej bariery przestrzennej.

A.L. Sanguin wyróżnił trzy rodzaje obszarów przygranicznych: pustacie przygraniczne (*les vides frontaliers*), mgławice przygraniczne (*les nébuleuses fron-*

talières) i regiony przygraniczne (*les régions frontalières*). Pustacie to strefy, które z powodów fizjograficznych nie zostały zagospodarowane. Mgławice to zespoły wsi ciągnących się po obu stronach granicy, mające niewielkie powiązania funkcjonalne. Regiony przygraniczne to, wedle A.L. Sanguina, obszary o silnych i wielostronnych transgranicznych powiązaniach funkcjonalnych. Region przygraniczny cechuje się nierównomiernością rozwoju gospodarczego (Rykiel 1991, s. 40). Region stykowy powstaje w wyniku formalnego scalenia regionu przygranicznego w wyniku zniesienia granicy, która nadal funkcjonuje w wielu dziedzinach jako nieformalna bariera przestrzenna (Rykiel 1991, s. 62).

Na gruncie geografii historycznej pojawiło się, za sprawą R. Hartshorne'a, pojęcie granicy reliktovej, czyli dawnej granicy międzypaństwowej, która pomimo że przestała już pełnić swą funkcję polityczną, nadal jest widoczna poprzez piętno odcisnięte w krajobrazie kulturowym i obecna w świadomości mieszkańców byłego pogranicza (Kosmała 2003, s. 23). W kontekście granicy reliktovej możemy mówić o stabilności granicy, czyli fakcie jej utrzymywania się na określonym odcinku w historycznie znacząco długim okresie, z czym wiąże się kulturowe, gospodarcze, a przeważnie także etniczne zróżnicowanie pograniczy, oraz o trwałości granicy, czyli zróżnicowaniu pograniczy pomimo ustania pełnienia przez granicę roli bariery politycznej (Sobczyński 2008a, s. 69). Trwałość tę można zmierzyć za pomocą miernika efektu granicy E (przybierającego wartości w przedziale 0–100), który wyraża się wzorem:

$$E = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\bar{x}_1 + \bar{x}_2} \cdot 100,$$

gdzie \bar{x}_1 i \bar{x}_2 stanowią wartości danego zjawiska odpowiednio dla dwóch pograniczy rozdzielonych granicą reliktową (Sobczyński 1993, s. 15–16).

Badania granic reliktowych w Polsce wykazały zależność trwałości tych granic wprost proporcjonalną do stopnia ich stabilności na danym odcinku w zakresie zróżnicowania form użytkowania ziemi obu byłych pograniczy oraz odwrotnie proporcjonalną zależność zróżnicowania form zabudowy od okresu, który upłynął od chwili ustania pełnienia przez granicę jej funkcji politycznej (Antonowicz 1996, s. 105, Sobczyński 1985, s. 91, Orłowski 2002, s. 58–59). Dowodzą tych prawidłowości badania D. Kaczyńskiego (1997, s. 94) na byłej granicy Korony z Wielkim Księstwem Litewskim, gdzie nie udowodniono istnienia zróżnicowania fizjonomii zabudowy wiejskiej ani nie ujawniono żadnej infrastruktury granicznej po 200 latach od jej likwidacji.

Granica reliktowa ujawnia się w przestrzeni poprzez bezpośrednie ślady granicy (elementy jej demarkacji – słupki graniczne, drogi graniczne, przesieki leśne,

oraz infrastrukturę techniczną byłej granicy – komory celne, strażnice itp.). Natomiast pośrednie ślady granicy reliktywnej są widoczne w różnorodnych formach zróżnicowania byłych pograniczy, w tym w odmiennym sposobie użytkowania ziemi i różnej fizjonomii zabudowy, a także w jej artefaktach zakorzenionych w świadomości mieszkańców byłych pograniczy (Sobczyński 1993, s. 7, 87–88).

Bezpośrednie ślady demarkacji granic reliktowych należą już do rzadkości. Poza wspomnianym już słupem granicznym w Prostkach przetrwały do dziś tylko słupki graniczne głównie z okresu międzywojennego (Antonowicz 1996, s. 109, Kosmala 2003, s. 120–126, Kozłowski 2003, s. 59, Sobczyński 1985) i bardzo już nieliczne na granicy rozbiorowej (Frączek 2016, s. 57). Najwięcej słupków granicznych można znaleźć na tych odcinkach granic międzywojennych, które nadal pełnią funkcję granicy, np. w Sudetach i Karpatach. Szczególnie ciekawa jest sytuacja na granicy polsko-czeskiej, w odcinku pokrywającym się z międzywojenną granicą niemiecko-czechosłowacką. Na zachowanych tam granitowych słupach granicznych od strony północnej symbol Polski (litera *P*) jest dwukrotnie większy od symbolu po stronie czeskiej, gdyż został on przekuty z litery *D* (*Deutschland*) przez przedłużenie pionowej kreski ku dołowi (ryc. 16, 17) (Sobczyński 2015, s. 202).

Znacznie liczniejsze są obiekty związane funkcjonalnie z granicą reliktową, takie jak: drogi graniczne; przesieki, którymi poprowadzono granicę; miedze graniczne pośród pól; infrastruktura drogowych i kolejowych przejść granicznych; obiekty służb celnych (komory) i wojsk ochrony granic (strażnice, koszary) (Kosmala 2003, s. 130–138, Antonowicz 1996, s. 110, Frączek 2016, s. 55, Kozłowski 2003, s. 60–63, Rau 2012, s. 61). Jak udowodnił G. Kosmala (2003, s. 192), granica reliktywa zostawia ślady w świadomości społecznej. Bardzo silnie odciskają się takie fakty, jak przebieg granicy w terenie. Z doświadczeń badawczych autora wynika, że nawet kilkuletnie dzieci potrafiły wskazać, wzdłuż której miedzy przebiegała międzywojenna granica Polski przez pola ich rodziców. Warto przy tym zaznaczyć, że nie tylko te dzieci, ale także ich rodzice urodzili się już po wojnie, a dziadkowie przybyli na ten obszar po zakończeniu działań wojennych, kiedy wspomnianej granicy już nie było. Silnie w pamięci mieszkańców zapisały się też fakty dotyczące przemytu przez granicę. Zastanawiająca jest również tendencja do powielania w nowym budownictwie domów układów przestrzennych stosowanych przez poprzednią cywilizację zamieszkującą dane terytorium, i to wbrew obowiązującym przepisom i wzorcom architektonicznym, narzucanym przez władze komunistyczne. Pozostają w ludzkiej pamięci także dawne, wywołane granicą, animozje, stereotypy postrzegania sąsiada rzutujące na współczesną działalność społeczną (Padło 2005, s. 23, 2014, s. 55, Kosmala 2003, s. 182–183).

Ryc. 16. Przedwojenny czeskosłowacki słupek graniczny w Sudetach, aktualnie poprzez zmianę oznaczenia literowego przerobiony na czeski

Źródło: fot. M. Sobczyński

Ryc. 17. Dawny przedwojenny niemiecki słupek graniczny w Sudetach, po drugiej wojnie światowej przerobiony na polski poprzez przedłużenie linii pionowej w literze *P* (stąd *P* jest dwukrotnie większe od *C* i *S*) i współczesne oznaczenie farbą

Źródło: fot. M. Sobczyński

M. Barwiński (2014, s. 46) konstatuje, że „funkcje pełnione przez granice mogą w bardzo istotny sposób wpływać na przyległe tereny przygraniczne i je kształtować, szczególnie dotyczy to szeroko pojętego procesu przekształceń społeczno-gospodarczych, ponieważ granica może być zarówno barierą, jak i czynnikiem integrującym dla obszaru pogranicza”. Proces różnicowania rozwoju gospodarczego obszarów pogranicza zbadano szczegółowo w odniesieniu do przestrzeni pomiędzy Lublińcem a Dobrodzieniem na byłej granicy niemiecko-polskiej, wykazując powstanie dużych dysproporcji, np. w zakresie sieci kanalizacyjnej, wodociągowej i gazowej w okresie funkcjonowania granicy, a następnie postępujące zacieranie tych różnic po scaleniu obszaru w granicach Polski (Antonowicz 1996, s. 102–104). P. Kozłowski (2003, s. 58) również dowiódł, że istnieje zróżnicowanie architektoniczne budownictwa po obu stronach granicy polsko-niemieckiej, ale nie dostrzegł go już w wyposażeniu tych budynków w media.

Krajobraz kulturowy pogranicza polsko-ruskiego tworzył się według różnych wzorców, wypracowanych przez mieszkańców tych ziem i przynoszonych przez kolejne fale osadnicze, a później zapożyczanych od siebie nawzajem. Przy czym najsilniej homogeniczność kulturowa odzwierciedlała się w architekturze sakralnej (Budzyński 2003, s. 28).

W polskiej przestrzeni bardzo wyraźnie odznacza się międzywojenna granica niemiecko-polska, a mniej wyraźnie granica rozbiorowa, szczególnie widoczna na odcinku zaborów pruskiego i rosyjskiego. Wyróżnia się ona formami architektury,

układami wewnętrznymi budynków, typem i pokryciem dachów, materiałem budowlanym (szczególnie wyodrębnia się pod tym względem tzw. mur pruski), rozmieszczeniem budynków na działce siedliskowej, zblokowaniem zabudowy gospodarczej i mieszkalnej oraz usytuowaniem domów w stosunku do drogi dojazdowej (ulicy). Różnice w fizjonomii zabudowy wynikają przede wszystkim ze zróżnicowania budynków mieszkalnych, następnie budynków inwentarskich i działek siedliskowych. Mniejsze znaczenie różnicujące ma odmienność stodół i szop. Innymi budynkami gospodarczymi odznaczają się tylko obszary byłego Królestwa i Galicji, na pozostałych terenach różnicujący jest już sam fakt występowania takich budynków. Garaże natomiast różnią się istotnie tylko na pograniczu wielkopolskim (koło Trzciela) (Sobczyński 1993, s. 84).

Pomimo licznych starań podejmowanych przez władze komunistyczne po drugiej wojnie światowej w celu unifikacji tzw. Ziemi Odzyskanych z resztą kraju, nie udało się tego w pełni dokonać. Wręcz przeciwnie, niektóre działania władz, polegające na różnicowaniu polityki wobec nowych terytoriów (istnienie Ministerstwa Ziemi Odzyskanych w latach 1945–1949) jeszcze te dysproporcje pogłębiły i utrwaliły występujące różnice. Odzwierciedlało się to w użytkowaniu ziemi i w fizjonomii zabudowy. Szczególnie zauważalne były różnice w przyjętych zasadach reformy rolnej, kolektywizacji i przejmowania ziemi przez państwo (znacznie większy udział PGR-ów niż na pozostałym obszarze kraju). Na Ziemiach Odzyskanych kładziono mniejszy nacisk na elektryfikację i rozwój infrastruktury, gdyż obszary te po wojnie były lepiej zagospodarowane niż reszta kraju, co obecnie już nie wszędzie jest widoczne. Napięcie w okresie tzw. zimnej wojny, prowadzona w Polsce propaganda zagrożenia ze strony Niemiec Zachodnich oraz niebezpieczeństwa wybuchu wojny światowej, źle wpływało na rozwój budownictwa indywidualnego na Ziemiach Północnych i Zachodnich, traktowanych przez przesiedloną na nie ludność polską jako obszary będące tymczasowo w polskim władaniu, co nie sprzyjało inwestycjom. Znacznie skuteczniej udało się zatrzeć różnice pomiędzy byłymi zaborami rosyjskim i austriackim. Już w okresie międzywojennym władze Polski odniosły duży sukces pod tym względem, a powojenne traktowanie wspomnianych obszarów jako jedności (w odróżnieniu od Ziemi Zachodnich) sprzyjało dalszej unifikacji (Sobczyński 1993, s. 91–92).

Najsłynniejsze światowe kontrasty pograniczy ujawniają się na zdjęciach lotniczych lub satelitarnych. Klasycznym przykładem są fotografie pogranicza państw niemieckich, ukazujące odmienne sposoby zagospodarowania przestrzennego, w szczególności rolniczego użytkowania ziemi, po obu stronach granicy. W RFN dominowała prywatna własność ziemi, a zatem niwy są rozdrobione i odmiennie wykorzystywane rolniczo, natomiast po stronie NRD występowały upaństwowione

wielkoobszarowe gospodarstwa rolne, pola były większe i jednorodnie zagospodarowane.

Drugi klasyczny przykład to pogranicze państw koreańskich, widziane z kosmosu. W KRLD w nocy panuje kompletna ciemność, ledwie zaznacza się stolica i kilka większych miast, a Korea Południowa pozostaje silnie rozświetlona na całej niemal powierzchni, przy czym Seul jest ogromną plamą światła obejmującą całą aglomerację. Strefa zdemilitaryzowana, oddzielająca oba państwa, jest doskonale widoczna dzięki kontrastowi. Silne zróżnicowanie widać w odniesieniu do zainwestowania terytoriów Izraela i Autonomii Palestyńskiej – obszar Izraela jest zielony, nawodniony i intensywnie wykorzystany rolniczo (poza pustynią Negew), a półstepowe obszary palestyńskie leżą odłogiem i tylko wyspowo zielenią się tam niewielkie oazy.

Granica nie tylko kształtuje krajobraz kulturowy, ale może go też niszczyć, szczególnie gdy jest zdemarkowana na obszarach już zagospodarowanych w okresie przynależności do jednego państwa, nie respektując form tego zagospodarowania. Klasyczne przykłady błędów przy demarkacji granic przywoływane w literaturze odnoszą się do systemu wersalskiego, ustalonego po pierwszej wojnie światowej, ale nie jest od nich wolny także system poczdamski, rezultat drugiej wojny światowej. Odnosi się to również do granic Polski międzywojennej i współczesnej.

Ustalona w Wersalu granica polsko-niemiecka była przedmiotem silnych kontrowersji, co najmniej w kilku miejscach. W okolicy Trzciela (niem. Tirschtiegel) granicę niemiecko-polską poprowadzono na wschód od szerokiej na kilkaset metrów doliny Obry, po zachodnim stoku wału linii kolejowej, w taki sposób, że miasto i dolina pozostały po stronie niemieckiej, ale dworzec kolejowy i położony na wschód od niego cmentarz miejski znalazły się po stronie polskiej (Brożek 2009, s. 1). Przejście graniczne w Trzcielu było nieczynne w okresie tzw. konfliktu celnego z Niemcami, w związku z czym w czasie pogrzebu żałobnicy odprawiali zmarłego na cmentarz, podróżując przez przejście w Zbąszynku, a tym samym nadkładając ok. 30 km. Obecnie błąd ten skorygowano i granica województwa lubuskiego z wielkopolskim obejmuje już oba obiekty.

Inny przykład to granica na Jeziorze Żarnowieckim, które było w całości przyłączone do Polski, na skutek zabiegów polskiego właściciela. Granica z Niemcami biegła rzeką Piaśnicą i po lustrze wody jeziora od strony zachodniej, przy czym odbiegała jeszcze od jeziora, aby przy Polsce pozostawić wieś Nadole, ale bez jakiegokolwiek drogi łączącej ją z resztą terytorium kraju (Labuda 1974, s. 228). Zimą mieszkańcy wsi korzystali z tafli zamrożonego jeziora, ale latem musieli przechodzić dwukrotną kontrolę graniczną na niemieckim i polskim przejściu

w Czymanowie (niem. Rauschendorf). Paradoksalnie obecnie przejazd tą drogą też jest utrudniony przez konstrukcję rur elektrowni szczytowo-pompowej Żarnowiec i obiektów niedokończonej elektrowni jądrowej.

Geograficzne badania granic reliktowych zapoczątkował amerykański geograf polityczny R. Hartshorne, zainspirowany wizytą na Górnym Śląsku, gdzie po plebiscytach i powstaniach ustanowiono kompromisowy przebieg granicy polsko-niemieckiej, niezadowolający żadnej ze stron i pełen błędów. Jednym z nich było nierespektowanie tak ważnej w tym regionie kwestii organizacji wydobycia węgla i nieuwzględnienie przy demarkacji granicy przebiegu chodników poszczególnych kopalń. Rozdzielono tylko powierzchnię, ale okazało się, że pod granicą przebiegają chodniki kopalń przyznanych już stronie przeciwnej, które trzeba było zamurowywać. Przecięto granicą dotychczasowy system komunikacyjny związany z wydobyciem i produkcją (Hartshorne 1933, s. 218–219).

Ustanowiony po drugiej wojnie światowej przebieg granic Polski także obfitował w liczne błędy. Ustalanie granicy północnej i wschodniej nie odbywało się w atmosferze równości stron, lecz dyktatu radzieckiego mocarstwa wobec satelickiego rządu polskich komunistów. Konsekwencje wyznaczenia granicy z obwodem kaliningradzkim na Mierzei Wiślanej miały się ujawnić później. Poprzez ograniczenie swobody żeglugi na Zalewie Wiślanym, z którego wyjście na Bałtyk pozostało po stronie radzieckiej, niemal całkowicie zredukowano rolę portu morskiego w Elblągu (Eberhardt 1993, s. 201). Poprzecinano jednorodną sieć komunikacyjną dawnych Prus Wschodnich i zerwano wewnętrzne powiązania instytucjonalne i gospodarcze, w tym możliwość wykorzystania Kanału Mazurskiego (Kałuski 2017, s. 102). Pomimo arbitralnego wyznaczenia granicy wschodniej pod dyktat ZSRR już w 1951 r. wschodni sąsiad zażądał jej korekty na swoją korzyść, argumentując to koniecznością kontroli całej linii kolejowej Rawa Ruska–Włodzimierz Wołyński, biegnącej fragmentem po polskiej stronie Bugu koło Sokala. W zamian za przekazanie ZSRR obszaru 480 km² w kolanie Bugu Polska otrzymała analogiczny obszar w Bieszczadach, koło Ustrzyk Dolnych (ludność z obu obszarów wysiedlono) (Eberhardt 1993, s. 206). Prawdziwym powodem wymiany była chęć przejścia przez mocarstwo bogatych złóż węgla kamiennego w Krystynopolu. Niestety Polska nie podjęła wówczas problemu analogicznej sytuacji na tej samej granicy, przez którą linia kolejowa Przemyśl–Zagórz przechodziła w okolicy Chyrowa na odcinku kilku kilometrów przez terytorium ZSRR (dziś Ukrainy) i ten stan pozostał bez zmian do dziś (Kałuski 2017 s. 177). Nie było też żadnego uzasadnienia do podziału zwartego kompleksu Puszczy Białowieskiej, i to za pomocą linii prostej (Eberhardt 1993, s. 201–203). Zaraz po demarkacji nastąpiło niemal całkowite fizyczne rozdzielenie obu części lasu, które

utrzymało się aż do lat 90. XX w. Dopiero w 2005 r. otwarto tam ogólnodostępne przejście graniczne na Białoruś (od 1986 r. było w tym miejscu przejście o ograniczonej dostępności).

Polska granica zachodnia stała się wręcz symboliczna, jako granica pokoju na Odrze i Nysie Łużyckiej (Zabiełło 1986, s. 235). Taka jej delimitacja nie dawała szans na korektę w procesie demarkacji. Trzeba pamiętać, iż do tego momentu oba brzegi rzek należały do jednego systemu społeczno-gospodarczego. Fakt, iż wydarzenia wojenne nieco ten system zdewastowały był niczym w obliczu dewastacji wynikającej z ustanowienia granicy. Zdając sobie sprawę z takiego efektu ustanowienia granicy na rzece, polski geograf A. Zierhoffer (1947, s. 209) postulował włączenie do Polski także zachodniego dorzecza Odry. Wprawdzie ludność z wschodnich brzegów tych rzek wysiedlono na zachodnie, ale infrastruktura komunikacyjna i więzi produkcyjne pozostały i to ich dotknęła dewastacja. Po ustanowieniu we wschodniej strefie okupacyjnej Niemiec rządu satelickiego wobec Moskwy, część z tych powiązań przywrócono. Skutkiem arbitralnego wyznaczenia poczdamskiej granicy na Nysie Polska otrzymała tzw. Worek Turosszowski – fragment Saksonii, kraju nigdy z polską niezwiązanego (poza wspólną dynastią w XVIII w.). Tam właśnie zerwano więzi kopalni węgla brunatnego (przyznanej Polsce) z pracującą w oparciu o urobek tej kopalni elektrownią Hirschfelde (pozostała w NRD). Transport węgla od 1981 r. odbywał się z kopalni do elektrowni transportem taśmowym ponad granicą na Nysie i był to jedyny na świecie taki przypadek (Neumann, Jarosz 2007, s. 16). Dziś elektrownia w Niemczech już nie funkcjonuje.

Szczególne konsekwencje miało wytyczenie granicy na Odrze i Nysie dla położonych nad tymi rzekami miast (Ciok 2003, s. 135–138). Od 1945 r. zostały one rozdzielone granicą, stanowiącą na kilka dekad bezwzględną barierę dla wszelkich kontaktów, w tym gospodarczych. Miasta, będące dotąd homogenicznym organizmem społeczno-ekonomicznym, musiały zacząć funkcjonować odrębnie. Podczas ustalania ich podziału po linii rzeki nie respektowano żadnych faktów odnoszących się do zagospodarowania przestrzeni, jej funkcji i powiązań z innymi częściami miasta. Trudną sytuację pogłębiał fakt, iż ośrodki te zostały pozbawione unikatowych i niezbędnych funkcjonalnie obiektów, takich jak: dworce kolejowe, elektrownie, gazownie, podstawowe zakłady przemysłowe, a nawet mosty łączące obie części miasta. Podział miast granicą polityczną nastąpił też po drugiej wojnie światowej w kilku innych miejscach (Gorizia, Valka, Narva, Brześć) (Kałuski 2017, s. 160).

Po pierwszej wojnie światowej sytuacja wyglądała podobnie w podzielonym polsko-czechosłowacką granicą Cieszynie (Dołzbłasz 2015, s. 208). Współcześnie

także istnieją miasta, niegdyś jednolite, obecnie podzielone granicą, np. Nikozja na Cyprze czy Kosovska Mitrovica (Zenderowski, Brzezińska 2014, s. 173). W nowych uwarunkowaniach, w ramach Unii Europejskiej, preferowane są działania zmierzające do współpracy transgranicznej w celu odbudowy homogeniczności tych miast (Kulczyńska 2014 s. 113, Zenderowski 2002, s. 65, Ciok 2003, s. 138–140).

Korekty błędów granicznych jeszcze z okresu międzywojennego nastąpiły też na granicy polsko-czechosłowackiej, gdzie polska wieś Tkacze została przekazana 14 lutego 1959 r. Czechosłowacji (*Tkacze...* 2006). Miejscowość ta jest położona przy izerskiej linii kolejowej i była graniczną stacją kolejową na linii, która w tym miejscu wkraczała na terytorium Polski. Linia ta została przekazana Czechosłowacji wraz z tunelem i połową wiaduktu nad Izerą (Lipin 2008, Rzeczycki 2009). Polskie pociągi kończyły odąd bieg w Szklarskiej Porębie Górnej. Dopiero w 2010 r., po przystąpieniu obu państw do układu z Schengen, przywrócono ruch na tej linii (Sobczyński 2015, s. 203). Obecnie osada Tkacze nazywa się Mýtiny i administracyjnie stanowi część Harrachova (Rzeczycki 2008).

Ustalanie po drugiej wojnie światowej granic pomiędzy nowymi republikami ZSRR miało się w przyszłości okazać ważne dla funkcjonowania granic państw, które powstały wskutek rozpadu tego mocarstwa. Szczególnie ciekawym przypadkiem jest trójstyk granic Polski, Rosji i Litwy w Bolciach, ponad 2 km na południe od Jeziora Wisztynieckiego. Pierwotnie podczas demarkacji w 1945 r. przyznano całe jezioro Rosji (obwód kaliningradzki), a granica z Litewską Socjalistyczną Republiką Radziecką biegła przez lustro wody po wschodnim brzegu. Polska w ogóle nie przylegała do jeziora. Po rozpadzie ZSRR, Rosja i Litwa uzgodniły nowy przebieg granicy, zarówno we wsi Wisztyniec, która była rozcięta granicą, jak i na Jeziorze Wisztynieckim, tak, że interesy Litwy są lepiej chronione, a granica jest zgodna z międzynarodowymi standardami (Burbiené 2004). Po zniesieniu kontroli na granicy polsko-litewskiej można z Polski dotrzeć do jeziora leśną drogą przez wieś Varteliai.

4. Wpływ granicy na kształtowanie krajobrazu – podsumowanie

Granice polityczne bez wątpienia odciskają ślad na krajobrazie kulturowym obszarów, przez które przebiegają, przede wszystkim poprzez fakt stanowienia bariery przestrzennej, wyznaczenia zasięgu jurysdykcji odmiennych systemów prawnych, niekiedy też politycznych, praktyki gospodarczej, a czasem też poziomu rozwoju ekonomicznego (Prescott 1990, s. 162). Delimitacja granicy umową międzynaro-

dową nie ma jeszcze żadnych konsekwencji przestrzennych. Pojawiają się one w momencie demarkacji tej granicy. W zależności od relacji pomiędzy rozdzielanymi państwami (terytoriami) demarkacja może w bardzo małym stopniu uwidaczniać się w przestrzeni. Może być obecna jedynie przy głównych szlakach komunikacyjnych przecinających granicę. Są to wówczas oznaczenia granicy w postaci słupków granicznych, tablic informujących o granicy państwa, a także posterunki służb celnych i wojsk ochrony granic. Niekiedy towarzyszy temu infrastruktura obsługi ruchu turystycznego, transportu itp. Na pozostałych odcinkach delimitowanej granicy może nie wystąpić jej wyraźna demarkacja, szczególnie jeśli do jej przebiegu wykorzystano naturalne elementy środowiska przyrodniczego (cieki wodne, pasma górskie, bagna, pustynie).

Inaczej natomiast wyglądają granice w strefach napięć politycznych, gdy strony rozdzielone granicą pozostają w konflikcie politycznym, mają zadawniony spór terytorialny, są zamieszkiwane przez wrogie sobie etnosy. W takich przypadkach granice mogą być nie tylko wyraźnie zdemarkowane, ale jeszcze dodatkowo wzmocnione infrastrukturą ochrony, a nawet obrony terytorium. Pojawiają się wówczas – niekiedy po obu stronach granicy, o ile obie strony konfliktu są jednakowo zdeterminowane w jego podtrzymaniu, w innych przypadkach tylko po jednej stronie granicy, od strony bardziej agresywnego aktora konfliktu – grodzenia granicy za pomocą różnorodnych konstrukcji. Towarzyszą im drogi graniczne, którymi przemieszczają się patrole wojskowe, pasy graniczne, w których nie ma żadnej aktywności, utrzymywane w celu ułatwienia kontroli prób ich nielegalnego przekroczenia, wzmocniona infrastruktura wież kontrolnych, systemów alarmowych, niekiedy wsparta elektroniką. Takie granice nabierają cech fizycznych i stanowią istotny element krajobrazu kulturowego oraz nieprzekraczalną barierę, nie tylko dla ruchu osób, ale też środowiskową (np. dla migracji zwierząt).

Fakt funkcjonowania granicy jako bariery, i to niezależnie od stanu relacji pomiędzy oddzielnymi państwami, ma swoje odbicie nie tylko w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Granica oddziałuje na pogranicze, a w szerszym ujęciu nawet na całe terytorium oddzielanych państw, w odmienny sposób kształtujących swój krajobraz kulturowy. Zdarzały się w historii granice, których oddziaływanie wykraczało nawet poza terytorium rozdzielanych przez nie państw i miało zasięg wręcz kontynentalny (np. tzw. żelazna kurtyna, dzieląca Eurazję w latach 1945–1989, czy granica pomiędzy niepodległymi państwami Afryki a obszarem pozostającym pod kontrolą białych rządów rasistowskich i ich sojuszników w Afryce Południowej). Można zatem mówić o występowaniu „efektu granicy”, obejmującego co najmniej pogranicze, a w pewnych aspektach życia społecznego i gospodarki – znacznie większe obszary. Powoduje on powstanie skontrastowanych przez

granicę krajobrazów kulturowych, niekiedy widocznych nawet na zdjęciach lotniczych i satelitarnych (Prescott 1990, s. 164). Próba zniwelowania tych kontrastów, po ustaniu pełnienia przez granicę linii bariery, nie zawsze daje dobre wyniki, a niekiedy nawet utrwała istnienie granicy w postaci reliktowej, odzwierciedlającej się zarówno w krajobrazie kulturowym, jak i w świadomości mieszkańców. Przy czym, jak wskazują badania, paradoksalnie, granica reliktowa silniej niż w krajobrazie odciska się w świadomości mieszkańców byłych pograniczy, nawet wtedy, gdy nie mieszkali tam w okresie jej funkcjonowania.

Literatura

- Ahonen P., 2012, *The curious case of Werner Weinhold: escape, death and contested legitimacy of the German-German border*, „Central European History”, 45, 1, s. 79–101.
- Antonowicz R., 1996, *Wpływ dawnej granicy polsko-niemieckiej na zróżnicowanie społeczne i gospodarcze obszarów przygranicznych w strefie Lubliniec–Dobrodzień*, masyzynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Arnold S., 1951, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa.
- Augelli J.P., 1980, *Nationalization of Dominican borderlands*, „Geographical Review”, 70, s. 19–35.
- Baczworow M., Suliborski A., 2002, *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia*, Warszawa.
- Barbag J., 1987, *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa.
- Barwiński M., 2014, *Pogranicze jako przedmiot badań geografii politycznej*, „Pogranicze. Polish Borderland Studies”, 2, 1, s. 46–48.
- Boryna M., Danielkowska K., 2014, *Dawne dzieje Leszna Górnego w Borach Dolnośląskich*, Szprotawa.
- Budzyński Z., 2003, *Pogranicze polsko-ruskie (ukraińskie) do końca XVIII wieku. Terytorium – dynamika i specyfika rozwoju*, [w:] Budzyński Z., Kamińska-Kwak J. (red.), *Dwa pogranicza – Galicja Wschodnia i Górny Śląsk. Historia – problemy – odniesienia*, Rzeszów, s. 24–40.
- Buko A., 2000, *Małopolska „czeska” i Małopolska „polańska”*, [w:] Samsonowicz H. (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 143–168.
- Burghardt A.F., 1963, *Borderland. A historical and geographical study of Burgenland, Austria*, Madison.
- Ciołk S., 2003, *Konsekwencje ustalenia granicy państwowej dla rozwoju pogranicza na przykładzie granicy polsko-niemieckiej*, [w:] Runge J. (red.), *Granice. Obszary przygraniczne. Euroregiony*, Katowice, s. 131–141.

- Czajka W., 1934, *Schlesiens Grenzwald*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 68, s. 1–35.
- Dobrowolska M., 1948, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, „Przegląd Geograficzny”, 21, 3–4, s. 151–204.
- Dołzbłasz S., 2015, *Cieszy-Czeski Cieszyn – wybrane aspekty funkcjonowania miasta podzielonego na granicy polsko-czeskiej w kontekście transgranicznej mobilności mieszkańców*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, 4, s. 201–219.
- Dominiczak H., 1997, *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1996*, Warszawa.
- Donnan H., Wilson T.M., 2007, *Granice tożsamości, narodu, państwa*, Kraków.
- Duma P., 2015, *Tajne świadki graniczne w Europie Środkowej od XVI do XIX w. – problem słabo zbadany*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 63, 1, s. 79–91.
- Eberhardt P., 1993, *Polska granica wschodnia 1939–1945*, Warszawa.
- Figlus T., 2015, *Uwagi na temat procesu kształtowania granic wsi w Polsce do końca XVIII w. w kontekście morfogenetycznym*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, 4, s. 253–276.
- Frączek W., 2016, *Trwałość granic politycznych w konurbacji śląsko-dąbrowskiej we współczesnym krajobrazie kulturowym i świadomości mieszkańców*, maszynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Francalanci G., Scovazzi T. (red.), 1994, *Lines in the sea*, Dordrecht.
- Frazier T.D., 1999, *Tracking the traces of division: a survey of the remnants of the Berlin Wall as a relict boundary on the urban landscape*, Long Beach.
- Gall Anonim, 2003, *Kronika polska*, seria: Skarby Biblioteki Narodowej, Wrocław.
- Gallusser W., 1983, *Granice a krajobraz kulturowy*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 4, s. 133–136.
- Glassner M.I., de Blij H.J., 1989, *Systematic political geography*, New York.
- Głoger Z., 1901, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2: D–K, Warszawa.
- Grochowski L., 2011, *Ewolucja prawa ochrony granic Polski w XX–XXI wieku*, „Zeszyty Prawnicze Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego”, 11, 3, s. 125–150.
- Grünhagen C., 1874, *Der schlesische Grenzwald (preseka)*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 12, 1, s. 1–18.
- Hartshorne R., 1933, *Geographic and political boundaries in Upper Silesia*, „Annals of Association of American Geographers”, 23, 4, s. 195–228.
- Hartshorne R., 1936, *Suggestions on the terminology of political boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers”, 26, 1, s. 56–57.
- Ištók R., 2003, *Politická geografia a geopolityka*, Prešov.
- Jarzyna F., 1974, *Umowy graniczne Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów*, Warszawa.

- Jones S.B., 1959, *Boundary concepts in the setting of place and time*, „Annals of the Association of American Geographers”, 49, 3, s. 241–255.
- Kaczyński D., 1997, *Trwałość historycznej granicy polsko-litewskiej w krajobrazie kulturowym i świadomości mieszkańców Podlasia*, maszynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kałużski S., 2017, *Blizny historii. Geografia granic politycznych współczesnego świata*, Warszawa.
- Kochanowski J., 2001, *Socjologiczny zwiad po otwarciu granic PRL–NRD*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, 1, 2, s. 229–255.
- Kosmala G., 2003, *Granica reliktowa. Trwałość bylej granicy polsko-niemieckiej między Sulmierzycami a Rychtałem w krajobrazie i świadomości*, Toruń.
- Kosmala G., 2015, *Granice polityczne a turystyka*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, 4, s. 169–200.
- Koter M., 2015, *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] Barwiński M. (red.), *Geografia historyczna i polityczna w badaniach Marka Kotera. Wybór prac*, Łódź, s. 251–289.
- Kozłowski P., 2003, *Wpływ dawnej granicy zaboru pruskiego i rosyjskiego na krajobraz kulturowy i świadomość mieszkańców gmin: Żerków, Czermin, Pызdry, Gizalki, Chocz*, maszynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kulczyńska K., 2014, *Miasta podzielone w Europie*, „Studia Miejskie”, 15, s. 101–119.
- Kunka T., 1986, *Charakterystyka terytorialno-strukturalna tzw. naturalnych i konwencjonalnych lądowych granic państwowych na świecie*, maszynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Labuda G., 1974, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań.
- Leimgruber W., 1983, *Granice polityczne jako czynnik integracji regionalnej. Przykład Bazylei i Ticino*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 4, s. 137–149.
- Loth J., 1925, *Zarys geografii politycznej*, Kraków.
- Łowmiański H., 1966, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 3, Warszawa.
- Matuszkiewicz F., 1907, *Steht die mittelschlesische Preseka zu der niederschlesischen Dreigraben in Beziehung?*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 41, s. 392–401
- Moździoch S., 2000, *Śląsk między Gniezmem a Pragą*, [w:] Samsonowicz H (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 169–198.
- Nalepa J., 1996, *Granice Polski najdawniejszej. Prolegomena*, t. 1, seria: Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, 83, Kraków.

- Neumann J., Jarosz S., 2007, *Krise und Trennung. Kryzys i podział*, [w:] Schönfelder A. (red.), *Die Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen zwischen Bergleuten und Kraftwerken In der Neißeregion von 1945 bis heute. Historia niemiecko-polskich stosunków pomiędzy górnikami i energetykami w regionie Nysy Łużyckiej od roku 1945 do dziś*, Bogatynia, s. 14–21.
- Orłowski K., 2002, *Historyczne pogranicze śląsko-malopolskie w krajobrazie kulturowym i świadomości mieszkańców*, maszynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Padło T., 2005, *The impact of historical border on social behaviour and perception in the former Russian-Austrian borderland*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *The role of borderlands in United Europe*, t. 2: *Historical, ethnic and geopolitical problems of borderlands*, seria: Region and Regionalism, 7, Opole–Łódź, s. 9–26.
- Padło T., 2014, *Koniec świata*, Kraków.
- Padło T., 2015, *Granice państwowe jako atrakcja turystyczna i szansa rozwoju obszarów peryferycznych*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, 11, s. 314–326.
- Piskozub A., 1968, *Gniazdo Orła Białego*, Warszawa.
- Piskozub A., 1987, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich*, Wrocław.
- Plit J., 2006, *Granice krajobrazów kulturowych i ich trwałość*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, 5, s. 55–63.
- Prescott J.R.V., 1990, *Political frontiers and boundaries*, London.
- Ptański R. (red.), 1974, *Granice państwowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór przepisów*, Warszawa.
- Rau K., 2012, *Granice reliktowe i stosunki narodowościowe w czeskiej części Śląska Cieszyńskiego*, maszynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Różycki B.W., 2011, *Zachodnie kresy Rzeczypospolitej. Wzdłuż granicy na Odrze i Nysie. Przewodnik*, Pruszków.
- Rykiel Z., 1991, *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*, seria: Prace Habilitacyjne IGiPZ PAN, Wrocław.
- Rykiel Z., 2006, *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa.
- Rzeczycki T., 2008, *Tkacze – polski epizod*, „Sudety”, 6, s. 14–15.
- Rzeczycki T., 2009, *Kolej Jakuszycka w Polsce Ludowej*, „Sudety”, 10, s. 22–13.
- Schaefer S., 2011, *Hidden behind the Wall: West Germany state building and the emergence of the Iron Curtain*, „Central European History”, 44, s. 506–535.
- Słupecki L.P., 1992, *Ślęza, Radunia, Wieżyca. Miejsca kultu pogańskiego Słowian w średniowieczu*, „Kwartalnik Historyczny”, 99, 2, s. 3–15.
- Sobczyński M., 1985, *Trwałość dawnych granic politycznych Polski we współczesnym krajobrazie kulturowym kraju (w świetle badań morfologicznych i użytkowania ziemi)*,

- maszynopis pracy doktorskiej, Zakład Geografii Politycznej i Ekonomicznej Regionalnej Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sobczyński M., 1993, *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, „Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN”, 15.
- Sobczyński M., 2006, *Changing functions of political borders on Polish lands*, [w:] Kitowski J. (red.), *Regional transborder co-operation in countries of Central and Eastern Europe – a balance of achievements*, seria: Geopolitical Studies, 14, Warszawa, s. 357–378.
- Sobczyński M., 2008a, *Polskie doświadczenia w zakresie badań granic reliktowych i krajobrazu pogranicza*, [w:] Kulesza M. (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź, s. 66–78.
- Sobczyński M., 2008b, *Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej Szlacheckiej do przystąpienia Polski do Układu z Schengen*, „Prace Geograficzne”, 218, s. 29–54.
- Sobczyński M., 2015, *The formation of the political boundaries in the Karkonosze Mountains*, [w:] Sobczyński M., Rykała A. (red.), *Geographical-political aspects of the transborder conservation of natural and cultural heritage*, t. 1. *Borderlands and contemporary changes of the politics in border regions*, seria: Region and Regionalism, 12, Łódź–Opole, s. 193–206.
- Sykulski L., 2009, *Geopolityka. Słownik terminologiczny*, Warszawa.
- Tyszkiewicz J., 2003, *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa.
- Tyszkiewicz J., 2014, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa.
- Ulama, Al-H.M.J.S., 1994, *The federal boundaries of the United Arab Emirates*, Durham.
- Updike R.G., 2013, *The United States – Mexico border. A land of conflict and opportunity*, [w:] Updike R.G., Ellis E.G., Page W.R., Parker M.J., Hestbeck J.B., Horak W.F. (red.), *United States – Mexico borderlands. Facing tomorrow's challenges through USCG science*, seria: Circular, 1380, Reston, s. 1–13.
- Weigend G.G., 1950, *Effects of boundary changes in the South Tyrol*, „Geographical Review”, 40, s. 364–375.
- Wiliński K., 1981, *Uwagi na temat systemu umocnień na pograniczu polsko-pruskim do XIII w.*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica”, 2, s. 21–36.
- Wojciechowski K.H., 2006, *Typy i ewolucja granic w krajobrazie kulturowym*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, 5, s. 25–35.
- Zabieło S., 1986, *O rząd i granice. Walka dyplomatyczna o sprawę polską w II wojnie światowej*, Warszawa.
- Zajączkowski S., 1956, *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 4, 2, s. 205–239.
- Zenderowski R., 2002, *Stosunki między mieszkańcami miast podzielonych granicą państwową na przykładzie Cieszyna i Czeskiego Cieszyna (Český Těšín). Studium socjologiczne*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 1, s. 49–78.

- Zenderowski R., Brzezińska M., 2014, *Miasta podzielone granicą państwową w nowych państwach członkowskich UE: od separacji do integracji*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies”, 2, 2, s. 164–183.
- Zierhoffer A., 1947, *Problem zachodniej granicy Polski w świetle geografii politycznej*, „Przegląd Zachodni”, 3, 3, s. 203–212.
- Żerelik R., 2007, *Dzieje Śląska do 1526 roku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 3008, Wrocław, s. 18–121.

Źródła internetowe

- Border barrier*, 2017: https://en.wikipedia.org/wiki/Border_barrier (1.06.2017).
- Borowik T., Jędrzejewski W., Nowak S., 2017, *Inwentaryzacja i monitoring populacji wilka w województwie zachodnio-pomorskim*, Białowieża: <http://docplayer.pl/8921026-Inwentaryzacja-i-monitoring-populacji-wilka-w-województwie-zachodnio-pomorskim-borowik-t-jedrzejewski-w-nowak-s.html> (10.11.2017).
- Brożek D., 2009, *Zaczęło się w Tirschtiegel*, „Gazeta Lubuska”, 28 VIII: <http://www.gazetalubuska.pl/artykuly-archiwalne/art/7810903,zaczelo-sie-w-tirschtiegel,id,t.html> (7.06.2017).
- Burbienė L., 2004, *Buldozeris atvėrė kelią į Tėvynę*, „Lietuvos rytas”, 4 IV: <http://www.geocities.ws/kociubaitis/str1.htm> (11.11.2017).
- Clark P., Lu D., 2015, *Cornering America's tripoint*, „The Washington Post”, 17 IX: <https://www.washingtonpost.com/graphics/lifestyle/trifinia> (5.06.2017).
- <http://www.karpacki.strazgraniczna.pl> (31.05.2017).
- <http://www.nadodrzancki.strazgraniczna.pl/nad/komenda/22404,NA-STRAZY-ZYCIA-akcja-poboru-krwi-w-Placowce-SG-w-Zgorzelcu.html> (31.05.2017).
- <http://www.slaski.strazgraniczna.pl> (31.05.2017).
- <http://www.slaski.strazgraniczna.pl/sm/komenda/struktura-organizacyjna/6809,Struktura-organizacyjna.html> (31.05.2017).
- <https://www.strazgraniczna.pl/pl/straz-graniczna/struktura-sg/oddzialy-sg> (31.05.2017).
- Lipin A., 2008, *Tkacze, Góry Izerskie*: http://www.goryizerskie.pl/?file=art&art_id=53&page=1 (28.02.2015).
- More neighbours make more fences*, 2016, „The Economist”, 7 I: <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2016/01/daily-chart-5> (2.06.2017).
- Palmberg R., 2013, *Tripoint spotting – a personal diary*: <http://www.ibrg.info/palmberg> (5.06.2017).
- Placówka Straży Granicznej w Korczowej*, 2017, Bieszczadzki Oddział Straży Granicznej: <http://www.bieszczadzki.strazgraniczna.pl/bie/oddzial/placowki/14368,PSG-w-Korczowej.html> (10.11.2017).
- Pofyrtane dzieje Folwarku*, 2017, Folwark, gmina Pruszków, powiat opolski: <http://folwark.org/FOLWARK/boje/index.php> (10.11.2017).

Przejścia graniczne, 2017, Krajowa Administracja Skarbowa: <https://granica.gov.pl/przejscia.php?v=pl> (30.05.2017).

Tkacze – trzynaście lat w Polsce, 2006, Wrocław. Nasze miasto: <http://wroclaw.nasze-miasto.pl/artykul/tkacze-trzynascie-lat-w-polsce,133207,art,t,id,tm.html> (28.02.2015).

Traité des Pyrénées. Traité fixant la frontière franco-espagnole signé le 7 novembre 1659 sur l'Île des Faisans: http://fr.wikisource.org/wiki/Trait%C3%A9_des_Pyr%C3%A9n%C3%A9es (3.01.2015).

Political borders in the landscape – landscape of the borderlands

Summary

The article presents the impact of border infrastructure on shaping the cultural landscape from historical point of view. Starting with the oldest constructions stereotyped as the old borders (Roman walls, Great Wall of China), to the real elements of demarcation and protection of the border. Problem of the formation borderland and the characteristics of their cultural landscape were addressed, referring to the problem of the relict border. It shows how the boundary shapes the landscape of the borderland and how this landscape persists even after the ending of the barrier function of ceased political and administrative border. The study is based largely on own researches conducted over the last few decades in Poland and numerous examples from the World, mostly based on the author's own observations.

Keywords: borders, borderlands, relict border, cultural landscape.

Prof. dr. hab. Marek Sobczyński
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
e-mail: marek.sobczynski@geo.uni.lodz.pl